

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Т.П. Момоток

**ОСНОВНІ НАПРЯМКИ
ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ НА
ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОМУ ТА
РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ**

Методичний посібник

Черкаси
2011

Автори:

Момоток Т.П., методист Черкаського ОІПОПП;

Беліца Н.В., завідувач сектору виховної та кадрової роботи ГУОН ОДА

Рецензенти:

Назаренко Г.А., кандидат педагогічних наук, заступник директора з наукової роботи Черкаського ОІПОПП;

Степанова Н.М., методист Черкаського ОІПОПП

Посібник буде корисний вихователям інтернатних закладів, соціальним педагогам, класним керівникам в здійсненні комплексної роботи з питань забезпечення життя і здоров'я дітей, попередження самовільного залишення вихованцями школи-інтернату, профілактики правопорушень.

Затверджено на засіданні Вченої ради інституту.
Протокол № 4 від 09.12.2009 року

Методичний посібник Т.П.Момоток присвячений проблемі співвідношення суспільної небезпеки і кримінальної протиправності. Автори обґрунтовують думку, що «до числа факторів, які безпосередньо впливають на втягнення неповнолітніх у злочинне середовище, слід віднести зростаючу незайнятість цієї категорії населення, бездоглядність, сирітство, розповсюдження бродяжництва та жебракування». Цікавою й вдалою виявилася спроба розглянути види неповнолітньої злочинності як окремі явища.

В I розділі, який присвячено виховно-попереджувальній роботі, описано психолого-педагогічні основи профілактики протиправної поведінки неповнолітніх, названо причини та умови її виникнення, зроблено акцент на психологічний портрет неповнолітнього злочинця.

Перспективним є науково та методично обґрунтований авторами підхід щодо здійснення профілактичних дій, спрямованих на попередження та корекцію поведінкових розладів серед дітей молодшого шкільного віку. Обґрунтовано обумовленість злочинності суперечностями суспільного розвитку.

Розділ II присвячено висвітленню проблем безпритульності в Україні ХХ-ХХІст. Змістовно описана історія розвитку безпритульності. Багато уваги приділено розкриттю особистості безпритульника, способам спілкування безпритульних дітей, видам розваг, способам їх існування. Названі причини виникнення такого соціального явища, як «діти вулиці». Чітко описано погляд на безпритульність з боку соціальної психології. Проведено аналіз причин виникнення і зростання безпритульності. Описані методи роботи з безпритульними, профілактичні дії щодо запобігання бездоглядності і безпритульності.

У III розділі, який присвячено розгляду проблеми неповнолітньої злочинності, наведено статеві характеристики неповнолітніх злочинців, охарактеризовано злочинність різних за родом діяльності соціальних груп неповнолітніх тощо.

Окремим питанням стоїть проблема жіночої злочинності, яку автори представили у IV розділі даного посібника. Заслугове на увагу висвітлення сутності проблеми скоєння злочинів серед жінок. Надано кримінологічну характеристику жіночої злочинності та практичні поради з її попередження.

Додатки до посібника Т.П.Момоток і Н.В.Беліци підсилюють практичне значення видання.

Стиль, у якому написано даний посібник, покликаний зняти страх серед педагогів перед важким видом роботи, вселити думку про те, що виконання завдання з попередження та профілактики злочинів серед неповнолітніх не потребує ніяких надприродних знань та умінь.

Практична значущість навчально-методичного посібника не зводиться до роботи з важковиховуваними дітьми. У ньому надані конкретні рекомендації з організації превентивної діяльності, запропоновані ефективні способи профілактичної роботи з дітьми, що мають актуальне значення для освіти в цілому.

***Кандидат педагогічних наук,
заступник директора з наукової роботи
Черкаського ОШОПП Г.А.Назаренко***

Висловлюємо щирю вдячність
за сприяння та допомогу
в написанні посібника
оперуповноваженому ДСБЕЗ
капітану міліції
Іванову Богдану Вадимовичу

ВСТУП

Тенденція зростання злочинності серед неповнолітніх носить досить стійкий характер, незважаючи на всі вжиті державними органами заходи профілактичного характеру. Ці обставини призводять до висновків про те, що вжиті заходи не досягали своєї мети в силу недостатньої ефективності та послідовності і потребують перегляду.

Особливу тривогу викликає те, що поряд з кількісним зростанням підліткової злочинності, зростає її питома вага в загальній структурі злочинності, випереджаючими темпами росте рецидив. Криміналізація молодіжного, в тому числі і підліткового середовища відбувається на тлі таких негативних і потенційно небезпечних для генофонду нашого регіону явищ, як поширення наркоманії і токсикоманії, що набувають епідемічного характеру.

До числа факторів, які безпосередньо впливають на втягнення неповнолітніх у злочинну середу, слід віднести зростаючу незайнятість цієї категорії населення, бездоглядність, сирітство, розповсюдження бродяжництва та жебракування.

Явище злочинності неповнолітніх займає особливе місце серед проблем виховної роботи, що визначає специфіку державної політики в цій галузі. З одного боку, мета такої політики - захист прав та інтересів неповнолітніх, з іншого - захист суспільства від злочинних посягань з їхнього боку. Держава має в своєму розпорядженні різноманітні засоби реалізації політики попередження злочинності неповнолітніх. Було б передчасним говорити про те, що вжиті заходи здатні забезпечити перелом у криміногенній ситуації в підлітковому середовищі, що сформувалася за довгі роки, але вже сама послідовність і наполегливість у реалізації заходів створюють передумови для певного оптимізму.

Одним із найбільш актуальних і соціально значущих завдань, що стоять перед нашим суспільством сьогодні, безумовно, є пошук шляхів зниження зростання злочинності серед молоді та підвищення ефективності їх профілактики. Необхідність якнайшвидшого вирішення цього завдання обумовлена не тільки тим, що в країні продовжує зберігатися досить складна криміногенна обстановка, але, перш за все тим, що в сфері організованої злочинності втягується все більше і більше неповнолітніх; кримінальними угрупованнями, створеними підлітками, скоюються небезпечні злочини і число їх неухильно зростає. Злочинність молодшає і приймає стійкий рецидивуючий характер. Така криміналізація молодіжного середовища позбавляє суспільство перспектив встановлення в недалекому майбутньому соціальної рівноваги і благополуччя.

Головна роль у вирішенні цієї надзвичайно гострої проблеми відводиться педагогіці, хоча, звичайно, вирішити її можна лише комплексно, із залученням усіх сил суспільства. Однак, інтеграція зусиль суспільства може здійснитися лише в рамках науково обгрунтованої, забезпеченої ефективними технологіями системи перевиховання неповнолітнього за допомогою послідовних

педагогічних і виховно-профілактичних впливів, що забезпечують формування особистості з твердими і правильними життєвими установками.

Перш за все, необхідно вивчити причини, джерела, що обумовлюють правопорушення, і на цій основі побудувати таку систему профілактичної діяльності, яка забезпечила б поступове скорочення злочинності. Важливим напрямком у системі попередження злочинності є комплексна розробка проблеми ранньої профілактики правопорушень неповнолітніх. Попередити правопорушення неповнолітніх можна, якщо до профілактичної роботи залучити родину, найближче оточення.

Найбільш істотною причиною правопорушень неповнолітніх є недоліки в їх моральному вихованні. Отже, попередження правопорушень неповнолітніх лежить перш за все в педагогізації різних сфер морального впливу в процесі виховання дітей та підлітків. Вікові особливості неповнолітніх вимагають психологічно та методично грамотного підходу до цього контингенту.

В свій час вивченням проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх займалися такі видатні особистості, як Алексеєв С.А., Башкатов І.П., Белічева С.А., Ігошев К.Е., Курбатова Т.М., Сухомлинський В.А., Макаренко А.С. та інші.

Тож яка роль діяльності педагогів з важковиховувани молодшими школярами в профілактиці протиправної поведінки неповнолітніх? Яке рішення даної проблеми?

Задля успішної ранньої профілактики протиправної поведінки неповнолітніх необхідно в початкових класах провести чітке вивчення та аналіз причин і умов вчинення неповнолітніми правопорушень, вивчити морально-психологічні особливості неповнолітніх правопорушників, узагальнити досвід роботи школи з профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Профілактику протиправної поведінки неповнолітніх доцільно починати з молодшого шкільного віку, направляючи виховну роботу школи, зокрема, вихователя, соціального педагога і класного керівника на формування високоморальних і етичних цінностей у важковиховуваних учнів початкових класів.

Політика попередження злочинності не має цілком сформованого тлумачення з точки зору її змісту. Частково цим обумовлено різноманіття вживаних законодавцями, політиками, вченими-кримінологістами та працівниками системи правоохоронних органів термінів, найбільш поширений з яких - «боротьба із злочинністю». З огляду на соціальну, психологічну, економічну специфіку неповнолітніх, особливості причин і мотивації вчинення ними злочинів, доцільно використовувати термін не «боротьба», а «попередження».

Так, державна політика попередження злочинності неповнолітніх - це заснована на певних ідеях діяльність системи державних і недержавних інститутів з формування і реалізації основних завдань, принципів, напрямків і

засобів попередження явища злочинності неповнолітніх з метою захисту людини суспільства і держави від злочинних посягань.

Державна політика попередження злочинності не автономна. Вона є важливим компонентом політики у сфері зміцнення законності і правопорядку. Як злочинність проникає в усі сфери життєдіяльності і робить на них істотний вплив, так політика попередження злочинності впливає на всі основні сфери державної політики. Кожна сфера повинна прагнути до того, щоб мати своїм особливим об'єктом дітей.

Попередження злочинності неповнолітніх, відповідно до підходу, за яким кожна сфера політики повинна мати своїм особливим об'єктом дітей, є компонентом загальнодержавної політики в сфері попередження злочинності. З іншого боку, політика попередження злочинності неповнолітніх - компонент національної політики держави щодо неповнолітніх.

У політиці попередження злочинності виділяють 3 взаємозалежних елементи:

Перший - система ідей, поглядів, що лежать в основі ставлення держави і суспільства до явища злочинності. Цей елемент виражає процес формування політики попередження злочинності;

Другий - діяльність державних і недержавних інституцій (засіб втілення ідей і поглядів). Він висловлює форми, способи реалізації політики.

Третій - наслідки. Це показник ефективності політики попередження злочинності.

Розумінню взаємозв'язку політики - як ідеї, і політики - як практики сприяє аналіз напрямків трансформації принципів політики попередження злочинності в праві. Наприклад, у галузі кримінального права вони трансформуються перш за все у визначенні:

- обсягу та характеру кримінально-правової заборони;
- видів і меж санкцій;
- напрямків підвищення ефективності впливу кримінально-правових норм на правосвідомість молоді.

Держава має в своєму розпорядженні багатьма засобами реалізації політики попередження злочинності неповнолітніх. Основні з них:

- соціальна профілактика (заходи, спрямовані на захист прав та інтересів неповнолітніх в основних сферах життєдіяльності - побуту, освіти, праці, дозвілля)
- правове стримування (профілактичні норми і система правового виховання)
- кримінологічна профілактика (заходи, спрямовані на послаблення, блокування, нейтралізацію причин і умов злочинності).
- віктимологічна профілактика (заходи, спрямовані на формування безпечного способу життя неповнолітніх, зниження ризику стати жертвою злочину і послаблення віктимогенного середовища)

- кримінально-правове попередження (попередження злочинів засобами кримінального права, процесу та кримінально-виконавчого права), ядро якого - забезпечення ефективного застосування покарання і його виконання.

Право в політиці - регулятор формування і засіб реалізації політики. А отже, одним із пріоритетних напрямків правової політики в рамках попередження злочинності неповнолітніх повинні стати:

- розробка критеріїв визначення профілактичного потенціалу права;
- розширення правового забезпечення попередження злочинності за рахунок більш широкого включення до нього норм цивільного, адміністративного, трудового, сімейного права, закону України «Про освіту» тощо;
- збільшення числа профілактичних норм у КПК України, розробка видів і механізмів призначення покарання неповнолітнім в рамках кримінально-правової процедури;
- розробка правового регулювання здійснення процедури співбесіди в сім'ях, відповідно до якого підлітки та члени їх сімей зустрічатимуться під наглядом міліції з метою вирішення конфлікту і зменшення ймовірності повторного його виникнення.

Суб'єктами політики попередження злочинності неповнолітніх можуть виступати і недержавні інститути. Проблема участі громадян і різних об'єднань як в процесі формування політики, так і в процесі її реалізації заслуговує самостійного аналізу. Слід зазначити, що в основі правового регулювання участі населення у попередженні злочинності повинні лежати наступні принципи: добровільність, державне стимулювання, сприяння, підтримка (система соціальних, економічних та інших пільг), додатковий правовий і соціальний захист.

Політика попередження злочинності має три рівні: державний, регіональний та місцевий. Кожному з них притаманні свої особливості формування та реалізації політики. В основі цих особливостей лежить конституційна реальність. Більшість суспільних відносин, що утворюють основні сфери життєдіяльності неповнолітніх, знаходяться в спільному віданні України та її суб'єктів.

Викладене вище розуміння політики попередження злочинності неповнолітніх дозволяє розробити ядро концепції - принципи політики:

1. Підхід до проблеми з урахуванням неповнолітніх як особливої групи населення, яка потребує підвищеного захисту:

- повага до основоположних принципів прав дитини;
- виділення неповнолітніх як самостійної групи соціального та правового захисту;
- розгляд неповнолітніх як об'єктів і суб'єктів профілактики;
- організація підготовки фахівців, які використовують дискреційні повноваження.

2. Підхід до проблеми з урахуванням її пріоритетності:
- вирішення всіх завдань, пов'язаних з попередженням злочинності неповнолітніх розглядати не як «витрати» суспільства, а як інвестування в особливу сферу, від розвитку якої залежить майбутній рівень безпеки суспільства;
 - послідовне застосування щодо неповнолітніх принципу протекціонізму;
 - орієнтація законодавця не на сприяння, а на забезпечення реалізації основних прав неповнолітніх;
 - першочергове цільове фінансування заходів, спрямованих на соціальну кримінологічну і віктимологічну профілактику.
3. Підхід до процесу модернізації законодавства з урахуванням дотримання принципу підвищеного юридичного захисту прав неповнолітніх:
- посилення профілактичного потенціалу права;
 - прийняття спеціальних законів і спеціальних процедур для неповнолітніх;
 - поетапне створення комплексної системи правосуддя для неповнолітніх;
 - спеціалізація слідчих, прокурорів, суддів;
 - забезпечення безкоштовною юридичною допомогою неповнолітніх;
 - підхід до проблеми з урахуванням пріоритетності соціальної профілактики;
 - диверсифікація заходів поводження з неповнолітніми у залежності від характеру і тяжкості діяння;
 - пріоритетність соціально-психологічної, педагогічної реабілітації;
 - використання альтернативних заходів з метою забезпечення принципів, згідно з яким обмеження та позбавлення волі неповнолітніх повинно застосовуватися як крайній захід;
 - формування багаторівневої системи попередження злочинності неповнолітніх;
 - створення системи координації попереджувальної діяльності відповідно до принципів конкретності, додатковості і багаторівневого підходу;
 - створення єдиного простору профілактики;
 - підхід до проблеми з урахуванням регіональних умов;
 - оцінка криміногенної ситуації;
 - реалізація принципу повноти регіональної інфраструктури реабілітаційного простору, профілактики та виконання кримінального покарання;
 - максимальне використання для попередження злочинності неповнолітніх наявних в регіоні ресурсів;
 - прийняття законів та інших підзаконних актів;
 - узгодження програм попередження злочинності на регіональному рівні з програмами на місцевому рівні тощо.

ВИХОВНО-ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНА РОБОТА З НЕПОВНОЛІТНІМИ

1. Психолого-педагогічні основи профілактики протиправної поведінки неповнолітніх

Результати помилок у вихованні дитини дошкільного віку стають особливо помітні зі вступом дитини до школи.

В одних випадках це недостатньо виражені відхилення в одному або навіть декількох видах відносин. Наприклад, недовірливе, недобррозичливе ставлення до дорослих, сформоване у дитини в сім'ї, обов'язково в тій чи іншій формі проявляється і по відношенню до вчителя, до його завдань і вказівок, а негативне ставлення до фізичної і розумової праці найчастіше стає вихідною причиною неуспішності і недисциплінованості учня.

В інших випадках може проявлятися інфантильність дитини. Такі діти не сприймають всерйоз вказівки і зауваження вчителя, насилу освоюють правила для учнів. Адаптація їх у шкільному колективі ще більш ускладнюється впливом батьків, часто бабусь і дідусів, які заохочують інфантильність дитини, милуються нею, разом з ним чекають визнання його неіснуючих достоїнств з боку вчителя.

В особливо складних випадках запізнення у придбанні суспільно-цінного життєвого досвіду поєднується з досить стійким відхиленням у відносинах. Частіше за все, це стосується ставлення семирічних дітей до людей, коли вони вважають поганими всіх тих, хто робить їм зауваження, змушує вчитися, працювати, не дозволяє ходити і розмовляти на уроках тощо.

Такі діти вже через 2-3 навчальні тижня заявляють про своє небажання ходити до школи. І хоча ці прояви, як правило, успішно знімаються, не можна однозначно стверджувати, що вони не входять в негативний життєвий досвід маленького учня.

Саме ці відхилення, на які батьки і педагоги часто вчасно не звертають належної уваги, в більшості випадків, як показує практика, являють собою початок процесу соціальної деформації особистості, основу для формування антигромадських установок і орієнтацій особистості. У цьому сенсі недисциплінованість, брутальність, моральна інфантильність навіть самих маленьких дітей можуть розглядатися як одна з форм відхилень важковиховуваних.

Отже, важковиховуваність, як наявність стійких відхилень в темі відносин дитини, не типова для молодших школярів. Однак, значні відхилення від норм і правил поведінки, які допускаються окремими учнями початкових класів, слід розглядати як передумову для подальшого придбання дитиною антисоціального досвіду, який в несприятливих умовах виховання може призвести до закріплення антигромадської поведінки як стійкої властивості особистості.

Характерною особливістю явища важковиховуваності серед молодших школярів, яке, як зазначалося, спостерігається досить рідко, є те, що воно

носить безпечні для суспільства форми, тому з дітьми шкільного та молодшого шкільного віку часто не проводиться необхідна виховна робота.

Однією з причин закріплення аномальної поведінки у дошкільників і молодших школярів є те, що вчителі та вихователі не використовують повною мірою можливості впливу на родини своїх учнів (вихованців). Відсутність або послаблення зв'язків між учителем і батьками згубно позначається на результатах виховного впливу.

В окремих випадках, вже в початкових класах можна зустріти яскраво виражену форму важковихованості, яка характеризується стійкими і досить глибокими відхиленнями у більшості видів відносин, серйозними зривами в поведінці. У той же час, початкова стадія важковихованості може зрідка спостерігатися і в більш старшому віці. Але і це, звичайно, ні в якому разі не означає, що абсолютна більшість молодших школярів, які допускають порушення норм і правил поведінки, стануть у майбутньому важкими учнями.

Таке розуміння підкреслює необхідність вдумливого, диференційованого підходу до профілактичної роботи, обліку вікових особливостей дітей і максимального використання тих можливостей, які розкриваються перед вихователем, будь то батьки або педагоги в перші десятиліття життя людини. Важливо, при цьому, відзначити, що вирішальне значення у формуванні особистості дитини має соціальне оточення, тобто система умов, у яких виховується дитина з самих перших днів свого життя. Необхідно, однак, відрізнити соціальне середовище в широкому розумінні (тобто весь комплекс соціальних, економічних і культурних умов життя даного суспільства) або макросередовище від найближчого побутового оточення, в якому безпосередньо відбувається процес формування особистості (сім'я, школа, вулиця тощо), відомого під назвою мікросередовища.

В даний час ні в кого не викликає сумніву той факт, що позитив сприяє правильному розвитку особистості. Але формування особистості відбувається не тільки під впливом всього суспільства в цілому, а й через спілкування з людьми, котрі безпосередньо оточують особистість. Соціально-психологічна ситуація, в якій знаходиться дитина, може виявитися для неї настільки несприятливою, що викличе різні порушення її взаємо-мовідношень з оточенням, аж до хворобливих неврозів, які бувають у хлопців через тяжкі переживання або тривалу нервово - психічну напругу.

Ось чому в системі профілактичних заходів, спрямованих на попередження бездоглядності та важковихованості дітей, вирішальне місце повинна займати боротьба з негативними ситуаціями.

Лише деяка частина всієї одержуваної дитиною інформації засвоюється нею безпосередньо, а інша опосередковано, тобто через сприйняття і оцінки людей, які її оточують. Для дитини такими людьми є, перш за все, батьки, родичі, вихователі, однолітки. Саме під впливом найближчого соціального оточення, а не соціального середовища, формуються в першу чергу погляди і навички дитини, її початкове ставлення до навколишньої дійсності.

Коротко розглянемо, як же конкретно під впливом соціального фактора - мікросередовища - відбувається формування особистості дитини, відносин, способу поведінки, і в зв'язку з цим - у чому власне полягає рання профілактика важковиховуваних дітей?

Як відомо, дитина народжується з певними задатками, за допомогою яких поступово пристосовується до навколишнього світу. Вона починає вчитися самим простим діям, що ведуть до задоволення тих чи інших її потреб. З часом дитина поступово засвоює вигідні для себе, ефективні дії, що дають задовольняючий результат. У цьому він ще порівняно мало чим відрізняється від решти природних істот.

Разом з тим, з самого народження дитина, як істота природна, потенційно здатна до перетворення у громадську, повинна засвоїти не тільки вигідні для себе форми поведінки, а й ті, що вимагає від неї середовище, суспільство, в якому вона живе. Ці форми поведінки нерідко не збігаються з тими, які дитина вважає найбільш переважними.

Оскільки дитина, як зазначалося раніше, не має спадкових моделей соціальної поведінки, які могли б визначити її ставлення до навколишньої дійсності, регулятори поведінки вона знаходить лише у формі словесно фіксованих суспільних норм і цінностей, які повідомляються йому оточуючими і яких вона повинна неухильно дотримуватися.

Наукою встановлено, що для поведінки людини (у тому числі і для дітей раннього віку) характерно наступне: зворотня сигналізація результатів несхвальної поведінки - як правило, в тій чи іншій мірі виникає ймовірність повторного прояву даних способів поведінки. Первісне ознайомлення дитини з найпростішими нормами і правилами поведінки повинно здійснюватися шляхом пред'явлення елементарних вимог (можна, не можна) до його дій з наступною оцінкою (добре-погано) цих дій оточуючими.

Схвалення дій оточуючими доставляє в більшості випадків величезне задоволення дитині, так як вона з раннього віку відчуває потребу у спілкуванні з дорослими і дуже зацікавлена у їхньому схваленні. Позитивні взаємини з дорослими складають основу для переживання дитиною стану емоційного благополуччя. Тому, дитина свідомо чи підсвідомо намагається діяти згідно з вимогами дорослих і поступово засвоює ті норми, правила і оцінки, те загальне ставлення до навколишньої дійсності, які з них витікають.

Психолог Л.І. Божович вказує на те, що початкове виконання встановлених норм поведінки сприймається як умова для одержання схвалення з боку дорослих і, відповідно, збереження тих позитивних взаємин з ними, які так необхідні дитині для її повноцінного розвитку.

Тому дорослі не повинні забувати вчасно заохотити дитину, схвалити ту чи іншу позитивну дію, висловити впевненість, що надалі дитина буде поступати так. В такому випадку, як зазначає відомий німецький вчений Д. Фрідріх, "корисні, значимі, схвалювані оточуючими способи поведінки будуть частіше повторюватися, перетворюючись у внутрішню структуру поведінки.

Що стосується проступків дітей, то жоден з них не повинен зіскользнути від уваги дорослих. Причому, особливо важливо висловити несхвалення з приводу провини дитини відразу ж після її вчинення, так як "така швидка послідовність подій веде не тільки до припинення проступку, але і до утворення певного побічного результату, а саме: те спонукання, яке призвело до скоєння несхвального вчинку після деякого числа повторень починає асоціюватися з причиненими неприємними відчуттями, - відзначає кримінолог А. М. Яковлев.

Таким чином, асоціативний зв'язок виникає саме між спонуканням до скоєння несхвальної дії і неприємними відчуттями, емоціями, які відчуває дитина. Після певного числа повторювань в даному колі зв'язок між її складовими елементами стає настільки міцним, що знову виникають спонукання до вчинення. Несхвалені дії можуть самі по собі вести до утворення незалежно від волі дитини автоматичної умовної реакції, яка блокує ці спонукання. Якщо ця реакція виявиться достатньо сильною, дитина не зробить несхвалювану дію. При цьому, природно, необхідно враховувати також специфіку дитячого віку: дітям не завжди зрозумілий сенс заборони дорослого, але навіть якщо вони і розуміють правильність пропонованих ним вимог, то не всі можуть стримати свої бажання.

У зв'язку з цим, забороняючи якусь дію, слід, по-перше, завжди давати доступну віковій дитини словесну оцінку несхвальної дії. Наприклад, роз'яснити, що не можна брати без дозволу не тільки дану, конкретну річ, але й всі інші речі, що належать іншим людям, тому що це поганий вчинок - крадіжка. Треба прагнути виробити у дитини не тільки правильну звичку, але і загальне правильне ставлення (в даному випадку - негативне ставлення до крадіжок в цілому, а не просто звичку не брати чужі речі).

По-друге, необхідно стежити, щоб жоден, навіть самий незначний проступок дитини не залишався непоміченим. Дуже правильно писав із цього приводу А.С. Макаренко: «Перший випадок дитячої крадіжки - це не злочинство, це "взяв без дозволу". А потім це робиться звичкою, крадіжкою».

Дитячі провини, як правило, не такі небезпечні для оточуючих, як для самої дитини. Якщо вчасно не зупинити дитину, яка вчинила перший (хай навіть дуже незначний) проступок, не роз'яснити їй в доступній формі помилковість таких дій і не навчити, як діяти правильно, у неї може поступово сформуватися неправильне ставлення до навколишньої дійсності, викривлене розуміння основних моральних цінностей, норм і правил поведінки, прийнятих у суспільстві.

Таким чином, рання профілактика важковиховуваних дітей повинна, по суті, починатися з перших же днів народження дитини. Вона полягає в правильній організації систематичного, цілеспрямованого виховного впливу, який здійснюється в основному сім'ї.

На жаль, практика свідчить про те, що батьки не завжди в змозі попередити виникнення відхилень у моральному розвитку дитини. Деякі з

них не володіють необхідним рівнем психолого-педагогічної підготовки, інші в силу об'єктивних причин (зайнятість на роботі, часті відрядження, тривалі хвороби) не мають можливості приділяти достатньо часу вихованню дитини, спілкуванню з нею, і, нарешті, взагалі не бажають займатися вихованням. Їх турбота про дітей, у кращому випадку, обмежується тим, що вони одягають і годують доньку чи сина. До того ж, часто такі батьки самі служать яскравим зразком негативної поведінки. Діти в таких сім'ях не отримують відповідних їхньому віку морально-етичних знань і мають у результаті цього пробіли або відхилення в системі суб'єктивних відносин. Деякі з них вже в ранньому віці, внаслідок тривалого перебування в несприятливому соціальному мікросередовищі, набувають навичок аморальної поведінки і володіють певним життєвим досвідом негативного характеру. Це, звичайно, не означає, що дитина, яка виховується в несприятливій сімейній обстановці фатально приречена стати неповноцінною особистістю в моральному відношенні. За долю дітей відповідає не тільки сім'я, а й школа, громадськість.

Найважливішим завданням школи, соціального педагога є систематична і цілеспрямована пропаганда педагогічних знань серед населення, використання усіх форм і методів роботи з сім'єю для того, щоб допомогти батькам у виконанні покладених на них обов'язків, максимально і найбільш ефективно використовувати можливості сім'ї у громадському вихованні дітей. У цьому плані особливі надії покладаються на первинні щаблі педагогічної пропаганди: роботу з молодими людьми, які вступають у шлюб і будуть мати дітей, з батьками дітей раннього і дошкільного віку, молодших школярів.

Система суспільного виховання, що включає дошкільні установи, загальноосвітні школи, школи-інтернати, різноманітні позашкільні та інші установи, покликана компенсувати недоліки сімейного виховання, забезпечити корекцію відносин особистості. Школа, як провідна і основна ланка цієї системи, має в своєму розпорядженні науково обосновану методику виховання, висококваліфіковані педагогічні кадри, необхідну матеріальну базу. Все це створює сприятливі можливості для здійснення профілактичних заходів, спрямованих на попередження злочинності серед важковиховуваних дітей.

Якщо вище йшла мова про ранню профілактику важковиховуваних дітей в широкому значенні цього слова, тобто попередження появи будь-яких відхилень у моральному розвитку дитини, то в школі профілактична робота поряд з цим набуває більш вузьку, конкретну спрямованість, змістом якої є підвищення рівня вихованості окремих учнів. Починати слід з моменту виявлення самих перших, незначних симптомів, що свідчать про неблагополуччя в духовному розвитку дитини або її найближчого соціального оточення.

Особливу увагу необхідно приділяти учням початкових класів, для яких прихід до школи є дуже складним і відповідальним періодом соціальної адаптації.

Процес соціальної адаптації неповнолітніх - це період найбільш ймовірних помилок, стресів, розчарувань, які створюють суб'єктивні передумови для виникнення конфліктних життєвих ситуацій і нерідко сприяють формуванню у підлітка протиправної поведінки. Період адаптації в школі - один з найбільш напружених періодів соціального становлення особистості, дитині доводиться звикати до нових умов і режиму роботи, нових людей, системи вимог до себе і оцінок себе як особистості з боку оточуючих. Побут, все життя шостирічних дітей цілком залежить від дорослих, і вони, дорослі, визначають успіхи та невдачі соціалізації особистості школяра на даному етапі. Більш того, в початкових класах багато в чому визначається і загальна направленість соціалізації учня. Отже, причини "несподіваних" перетворень підлітків у важких, будь то в 4-6 чи навіть 8-9 класах, слід шукати в початковій школі. "Без перебільшення можна сказати, що іноді одне слово, сказане вчителем першокласнику в ту хвилину, коли його чутливе серце довірливо відкрито перед людьми, визначає долю дитини на все життя", - писав з цього приводу В. О. Сухомлинський.

Оцінюючи соціальну адаптацію в початкових класах як найважливіший етап роботи з ранньої профілактики важковиховуваних школярів, не слід, однак, забувати, що педагогічна занедбаність як система стійких відхилень у відносинах не типова для 6 - 10-річних учнів. Дослідники відзначають, що в молодших класах дитина, безумовно, орієнтується в нормах поведінки на вчителя. Діти приходять до школи з бажанням вчитися, дізнатися нове, вони виявляють винятково сумлінне і старанне відношення до справи.

Після розгляду зазначених вікових характеристик молодших школярів стає зрозумілим, що негативізм, упертість, самовпевненість, неадекватно висока оцінка своїх здібностей, знань і вмінь, якими пояснюється більшість проступків хлопців цього віку, не каже про небажання вчитися або про неповагу до вчителя, скоріше, навпаки, хлопці можуть демонструвати ці якості з метою бути помітними.

Попереджувальна робота на цьому етапі полягає в умінні педагога побачити неблагополуччя в духовному житті маленького школяра в класі чи вдома, зрозуміти причини його дискомфорту і допомогти йому подолати труднощі, з якими сам він не в силах впоратися.

Таке розуміння явища важковиховуваних і погляд на початкові класи як на самий відповідальний етап профілактичної роботи дозволяє виділити її важливу специфічну особливість, а саме, що безпосереднім об'єктом профілактичного впливу вчителя та вихователя початкових класів виступає перш за все не особистість дитини, а процес її (дитини) взаємодії з найближчим соціальним оточенням і, в першу чергу, з учителем, батьками та однокласниками. Особливу увагу слід звернути на невідкладне включення дитини в систему ділових, в даному випадку навчальних відносин, збереження і зміцнення соціальних і пізнавальних мотивів навчальної діяльності, які, як зазначають психологи, домінують у дітей при вступі до школи.

Втрата позитивних мотивів навчання, яка виникає як результат протиріч між можливостями дитини та вимогами учителя, є першим показником неблагополуччя в процесі соціалізації особистості школяра і, як правило, тягне за собою все нові і нові ускладнення, результатом яких є поступове, але неухильне відторгнення учня від життя класу. Саме неуспішність і "відсів" важковиховуваних учнів зі школи становлять найважливіші проблеми кримінологічного характеру в області шкільного виховання.

Через це до найбільш ефективних заходів попередження важковиховуваності в початкових класах слід віднести насамперед ті, які знімають напруженість дитини в класі, допомагають їй успішно включитися в систему зв'язків і відносин, запропоновану школою, відкривають реально прийнятні для дитини шляхи соціальної адаптації.

Отже, початковий період навчання в школі надає дійсно невичерпних можливостей для плідного впливу на особистість кожного учня. І якщо виходити з того, що всі вчителі початкових класів мають відповідну професійну підготовку, високий рівень морально-культурного розвитку і володіють необхідними педагогу якостями особистості, то можна припустити, що труднощі виховного процесу, направленого на розвиток особистості дітей молодших класів пов'язані головним чином з необхідністю диференційованого підходу до учнів та їх батьків, з правильною оцінкою спрямованості виховного впливу сім'ї. І дійсно, для того щоб успішно здійснювати попереджувальну функцію, треба забезпечити індивідуальну роботу в межах, принаймні, трьох підгруп учнів:

- які не мають відхилень у системі відносин;
- мають деякі відхилення в окремих видах відносин на тлі загального позитивного ставлення до дійсності;
- мають досить стійкі відхилення в одному, деяких або всіх видах відносин, тобто знаходяться на стадії значною педагогічної занедбаності (важковиховуваних).

Узагальнення передової педагогічної практики показує, що дітей, які відносяться до третьої групи, серед учнів загальноосвітніх шкіл небагато, бувають вони далеко не в кожному класі. Найбільш поширена помилка недостатньо досвідчених учителів часто полягає в тому, що вони помилково відносять до третьої групи всіх важковиховуваних учнів, у яких при загальній позитивній орієнтації проявляються лише окремі нестійкі ознаки відхилень.

З урахуванням наведеної класифікації робота з важковиховуваними дітьми в початкових класах являє собою комплекс взаємопов'язаних заходів педагогічного характеру щодо запобігання проявів будь-яких відхилень у поведінці дітей (загальна профілактика) та подоланні вже сформованого у окремих дітей неприйняттого в нашому суспільстві ставлення до людей, своїх обов'язків. Оптимальні умови для попередження і подолання педагогічної занедбаності створюються лише там, де сім'я, школа виступають як єдине

цілісне утворення, керуються єдиними критеріями при оцінці здібностей і досягнення школяра.

Проте така одностайність педагогів, батьків і представників громадськості не досягається стихійно.

Ускладнення навчальних програм, підвищення відповідальності педагога значно підвищило вимогливість школи до виховного впливу сім'ї. У той же час, у порядку зворотнього зв'язку зазначається загальна тенденція підвищення вимогливості батьків до школи і вчителів та вихователів, яка в початкових класах конкретизується в очікуванні від дитини високої успішності. Батьки дошкільнят і молодших школярів, як правило, ще не бачать прогалин у вихованні своїх дітей. У силу цього, для них часто бувають несподіваними, і завжди неприємними будь-які нарікання вчителя на дитину, і це нерідко породжує напруженість у відносинах сім'ї та школи. Невдоволення вчителем, недовіра до нього, постійна ревізія його вказівок і оцінок, а бо, навпаки, байдужість батьків до цих питань, неодмінно передаються дітям, підбивають авторитет учителя і, таким чином, руйнують ту стійку відправну платформу виховання, яка служить безумовною підставою поваги дитини до дорослих. І, мабуть, серед причин ранньої емансипації деяких дітей важливу роль відіграють недостатньо організовані взаємовідносини сім'ї та школи.

Разом з тим, вчителям все ще доводиться зустрічатися з батьками, які дотримуються в питаннях виховання старих домостроївських поглядів. Такий вплив деякі батьки прагнуть поширити і на школу, що ускладнює взаємовідносини сім'ї та школи, завдає шкоди громадському вихованню школярів.

Нерідко причиною складних відносин між родиною та школою стає вчитель. Невміння або небажання організувати педагогічно доцільні відносини з сім'ями своїх вихованців свідчать про низьку педагогічну та етичну культуру педагога і одночасно є однією з причин формування антигромадської поведінки школяра. Ефективність та якість профілактичної роботи вчителя визначається не кількістю відвідувань сімей, викликів батьків до школи чи нотацій дитині, а вмінням правильно оцінити конкретну виховну ситуацію і надати їй педагогічну доцільність. Оскільки правильні відносини вчителя з родинами вихованців є неперервною умовою успішної роботи з ранньої профілактики важковиховуваності, організація таких відносин повинна стати об'єктом усвідомленої і цілеспрямованої діяльності вчителя, що заснована на об'єктивних даних про можливості та особливості виховного впливу кожної родини, а також на вмінні організувати диференційований підхід до сімей та учнів.

Надійною основою взаємодії сім'ї, школи та громадськості є гарантована державою єдність цілей і завдань сімейного і суспільного виховання. Усі батьки мріють бачити своїх дітей всебічно і гармонійно розвиненими, фізично і духовно досконалыми людьми.

Педагогу, як правило, не доводиться коригувати спільні завдання сімейного виховання. Але, в той же час, він постійно стикається з фактами, які свідчать про невміння багатьох батьків ставити і вирішувати конкретні виховні завдання і знаходити найбільш раціональні засоби їх здійснення. Саме в цих питаннях сім'ї найбільше потребують диференційованої допомоги педагога. При цьому, вчителю або вихователю потрібно врахувати ряд об'єктивних показників, серед яких першорядне значення має освітній і безпосередньо пов'язаний з ним культурно-етичний рівень сім'ї, ставлення батьків до своїх громадських обов'язків, взаємини дорослих членів сім'ї, їх ставлення до дитини і характер вимог до школи.

Іноколи батьки, які не цікавляться шкільними справами своїх дітей, вважають, що за все несе відповідальність учитель, і вже цим налаштовують своїх дітей проти школи. Така позиція батьків, на жаль, нерідко спостерігається навіть у повних, зовні нормальних родинах, де батько й мати, повністю віддаючись роботі, своєрідно розуміють зростання ролі школи в формуванні особистості дитини і передають учителю разом з дітьми всі свої зобов'язання по їх вихованню. Але найбільш типова конфліктна ситуація виникає в неблагополучних сім'ях, де батьки пиячать, ведуть аморальний і антигромадський спосіб життя. Завдання вчителя тут значно складніше. Це, по-перше, забезпечити компенсацію недоліків сімейного виховання, тобто тонко зрозуміти дитину і постаратися дати їй в школі все те, чого вона позбавлена вдома, і, по-друге, спільно з батьківським комітетом вжити заходів до оздоровлення виховної ситуації в сім'ї у тих випадках, коли це можливо, коли дитина має бітьків і рідну домівку.

Таким чином, провідним принципом роботи з попередження та подолання неправомірної поведінки серед учнів початкових класів є принцип комплексного впливу безпосередньо на дитину і на його мікросоціальної оточення, перш за все на сім'ю. Встановлення достовірної єдності взаємодії сім'ї та школи, продиктованих даним етапом життя дитини, завдань виховання, виділення єдиних критеріїв оцінки досягнень і методів виховання забезпечують усунення першопричини відхилення у поведінці школярів. Вирішення цього завдання можливе лише на основі диференційованого підходу до роботи з дітьми та їх батьками при правильній оцінці системи ставлення кожного учня, а також особливостей спрямованості виховного впливу кожної родини. Саме диференціація, вдумливий відбір форм і методів індивідуальної роботи з батьками дозволяють досвідченим педагогам уникнути протиставлення вимог школи та сім'ї, забезпечити справжню єдність їх дій.

Вирішення цих завдань можливо лише за умови, коли вчитель поєднує чуйне та уважне ставлення до кожного учня і його батьків глибоким розумінням особливостей сучасної сім'ї як соціального інституту. Це дозволяє педагогу знайти правильний тон у роботі з учнями та їх батьками, створити ту атмосферу приязні та взаєморозуміння, яка найкращим чином сприяє адаптації учнів молодших класів у школі. У сучасних умовах роботи школи особливої

актуальності набуває принцип організації виховного впливу на сім'ю через дитину, коли батьки на прикладі власного сина або дочки переконуються в правильності і життєвій важливості пред'являємих школою вимог. Цей принцип не новий в педагогіці. Його сформульовано ще в 30-ті роки А. С. Макаренка: «Потрібно дітей у школі виховувати так, щоб вони вносили в родину додатковий здоровий струмінь, щоб перевиховували сім'ю, щоб вони йшли в сім'ю як представники державної школи і несли ці ідеї в життя».

Найбільш сприятливі умови для виховно-попереджувальної роботи створюються там, де школа попереджає появу напруженості у відносинах між учителем і батьками, між дорослими і дітьми.

1.1. Причини та умови протиправної поведінки неповнолітніх

Злочинність неповнолітніх, будучи зумовлена загальними причинами злочинності в нашій країні, має свої особливості. Вони пов'язані з віковими, психологічними, статевими та іншими відзнаками особистості неповнолітніх правопорушників і механізмом протиправної поведінки; з обставинами, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніх; з динамікою, структурою злочинності і правопорушень неповнолітніх; демографічними та багатьма іншими факторами, які відносяться до різних соціально-економічних та морально-психологічних сфер громадського життя.

Практика боротьби зі злочинністю показує, що загальна закономірність послідовного скорочення злочинності, в тому числі і серед неповнолітніх, реалізується в сучасних умовах дуже нерівномірно. Це позначається на динаміці і структурі злочинності, що може відображати істотні зміни темпів зниження злочинності в різні періоди, тимчасову стабілізацію її рівня і навіть окремі "спалахи" локального характеру в деяких зонах і територіальних регіонах.

Спільними об'єктами впливу спеціально-кримінологічного попередження правопорушень неповнолітніх є: криміногенні чинники, що негативно впливають на моральне формування особистості правопорушників; різні конфліктні ситуації; зовнішні умови та обставини, що об'єктивно сприяють вчиненню злочинів і настанню злочинного результату. У сфері профілактики злочинів виступає особистість учнів правопорушників як носіїв різних громадських зв'язків, відносин і явищ, що мають криміногенну значимість. До них, перш за все, слід віднести:

- дітей і підлітків, які самовільно залишили навчання у школах, технікумах, профтехучилищах та інших навчальних закладах, ніде не навчаються, не працюють і ведуть антигромадський спосіб життя;
- важковиховуваних і невстигаючих учнів, систематично порушують шкільний режим і правила суспільної поведінки;
- неповнолітніх, умовно спрямованих або повернутих зі спецшкіл; підлітків, що повернулися з місць ув'язнення, засуджених судами до мір

покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, а також умовно засуджених та переданих на перевиховання;

- засуджених учнів, щодо яких судами застосована відстрочка виконання вироку;
- бездоглядних підлітків з числа учнів, які вчинили правопорушення і стоять на обліку в інспекціях у справах неповнолітніх.

У процесі здійснення профілактичних заходів, суб'єкти цієї діяльності повинні адресувати конкретні вимоги до об'єктів соціального контролю, використовуючи систему методів і засобів впливу на особистість правопорушника. Ефективність їх значною мірою обумовлюється всебічним знанням самого об'єкта профілактики, знанням особливостей різних груп і контингентів неповнолітніх правопорушників і кількістю учнів, їх морально-психологічними властивостями, соціальним середовищем і найближчим побутовим оточенням. Це має першорядне значення для правильного визначення організаційних форм профілактичної виховної роботи.

Як відомо, злочин є наслідком складної взаємодії особистості із середовищем. Правоохоронні органи справедливо акцентують свою увагу на вирішальній ролі соціального середовища у формуванні протиправної та злочинної поведінки. При цьому, характер причинно - наслідкових зв'язків визначається багатозначною причинністю, що складається в діалектичній взаємодії багатьох факторів (обставин), які обумовили злочин, сприяли, супроводжували, полегшували або перешкоджали його наступу. Перебуваючи в різних формах взаємозв'язку, зазначені фактори, за характером впливу, спрямованості та значущості відіграють не однакову роль. Важливо зазначити, що в міру віддалення від найближчих причин, що детермінують злочинне діяння, сила причинного зв'язку послідовно слабшає і при наявності багатьох проміжних ланок може практично не чинити криміногенного впливу. Ця властивість лежить в основі вибору оптимального рішення з вичлененню з безлічі причин та умов здійснення учнями злочинів найбільш істотних і значущих, що мають чітко виражену спрямованість і виступають об'єктом профілактичного впливу.

Злочинні прояви серед учнів в даний час пов'язані з несприятливими умовами морального формування особистості неповнолітніх правопорушників, які виступають основною причиною виникнення антигромадських поглядів; з недоліками в моральному і трудовому вихованні учнів і поганій організації їхнього дозвілля; помилками і упущеннями в діяльності державних органів, навчальних колективів та громадських організацій у боротьбі з дитячою бездоглядністю і правопорушеннями.

Досить чітко простежується у генезі злочинної поведінки низький культурний та освітній рівень учнів-правопорушників. Як і раніше відзначається стійке відставання в образотворчому і культурному рівні правопорушників від своїх однолітків. Невідповідність освітнього та культурного рівнів вікові учня, зазвичай пов'язана з небажанням вчитися,

обумовлена нерозвиненістю інтересів і утилітарністю потреб учнів. Положення ускладнюється ще й тим, що неповнолітні правопорушники зазвичай з недовірою сприймають інформацію виховного характеру, що виходить від офіційних осіб та колективів, нерідко трактують її помилково, намагаючись знайти в ній лише те, що в якійсь мірі може виправдати їх поведінку і зміцнити статус у неформальних групах мікросередовища. Поступово відриваючись від навчального колективу, такі учні шукають заняття поза школою, в колі випадкових вуличних знайомих і порівняно легко потрапляють під згубний вплив антигромадських елементів. "Шкідливий вплив мікросередовища, - пише болгарська психолог В.Момова,- часто виявляється сильнішим у порівнянні з більш далеким і опосередкованим впливом макросередовища. Саме це - одне з слабких місць соціалізації людини на сучасному етапі розвитку суспільства. В силу особливостей спілкування і орієнтації важковиховуваних підлітків особисті зв'язки і неформальні групи необхідно усунути, припинити або нейтралізувати джерела шкідливого впливу і фактори, що сприяють несприятливому формуванню особистості учня. Оскільки серед учнів, які вчинили злочини та інші правопорушення, переважну більшість складають важковиховувані і невстигаючі підлітки, педагогічним колективам і навчальних закладів слід більше уваги приділяти цьому контингенту учнів.

З такими підлітками необхідно систематично проводити цілеспрямовану індивідуально-профілактичну роботу, залучати їх до громадського життя навчальних колективів, спортивної та іншої позакласної роботи, зміцнювати зв'язок з батьками і громадськими організаціями за місцем проживання учнів.

Слід схвалити організацію правової виховної роботи з учнями в багатьох загальноосвітніх школах, де навчальний матеріал з історії і права ефективно доповнюється цілеспрямованою позакласною роботою з різними контингентами учнів, підтримуються систематичні зв'язки з працівниками правоохоронних органів.

За справедливими думками багатьох педагогів і психологів, діти в сім'ї виступають не тільки об'єктом, але й суб'єктом виховання. Вони в порядку зворотнього зв'язку надають виховний вплив на батьків, дисциплінують сферу побутових відносин, стимулюють репродуктивні форми діяльності, які переважно пов'язані з родиною як первинним осередком суспільного виховання.

Величезні потенційні і стимулюючі можливості сімейного виховання використовуються ще досить обмежено. Доволі чітко в генезисі злочинної поведінки простежується криміногенна значимість недоліків, упущень сімейного виховання і такі чинники, як розпад сім'ї, втрата підлітком одного або двох батьків, якщо це не компенсується своєчасною допомогою у громадському вихованні.

Поряд з негативним впливом зазначених обставин звертають на себе увагу недоліки та упущення виховання в повних неблагополучних сім'ях, які виступають першопричиною протиправної поведінки і займають помітне місце

в генезі правопорушень серед учнів. Найбільш пагубно впливає на підлітків конфліктна атмосфера таких сімей, які ставленням і поведінкою прищеплюють їм грубість, жорстокість, неповагу до норм поведінки та інші негативні якості. Н. І. Ветров, спеціально вивчавший це питання, не без підстав вказує, що «все це не лише ускладнює виховання в подібних сім'ях, а й послаблює, а то й повністю нейтралізує вплив школи, училища, робочих колективів».

Також спостерігається й інша тенденція. Більша частина правопорушників проживає в повних, ззовні благополучних сім'ях, якто багатодітні сім'ї з одним, рідше двома підлітками-учнями. Батьки, однак, виявляють невміння, а часом і небажання виховувати своїх дітей. За дослідженнями Ветрова Н.І., в переважній більшості сімей між подружжями не було згоди в методах виховання дітей. Все це призводило до бездоглядності підлітків, особливо у вечірній час, породжувало у них почуття безвідповідальності за свої дії.

Криміногенна значимість зазначених недоліків і упущень, як несприятливих умов формування підлітків-правопорушників з числа учнів, повинна враховуватися при вивченні їх особи та здійсненні на цій основі цілеспрямованих профілактичних заходів.

У порядку ранньої профілактики слід всіляко активізувати діяльність педагогічних університетів, батьківських комітетів при школах тощо, посилити контроль громадських організацій і трудових колективів за вихованням дітей у сім'ї. Важливо підвищити відповідальність батьків за виконання своїх обов'язків: піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами суспільства. У роботі з неблагонадійними сім'ями та особами, які ухиляються від виховання своїх дітей, ширше застосовувати заходи громадського і правового впливу, аж до позбавлення їх батьківських прав.

Для посилення ефективності спеціальних заходів попередження правопорушень серед учнів необхідно, перш за все, поліпшити роботу комісій у справах неповнолітніх, органів опіки та піклування, громадських пунктів охорони порядку тощо. Задовольняючи природні потреби підлітків у спілкуванні і спільне проведення часу з однолітками і друзями, такі неформальні групи в той же час здійснюють неофіційний контроль за поведінкою своїх членів і певною мірою впливають на вибір ними соціальних ролей, ціннісних орієнтацій і в цілому на процес адаптації особистості.

Зростання ролі малих неформальних груп можна пояснити зміною способів спілкування, екстенсивним характером особистісних контактів. Це є невід'ємною частиною повсякденного побуту і широко поширене у різних групах населення, особливо серед неповнолітніх та молоді. Викладене вище, проте, не суперечить положенням кримінології про вплив малих асоціальних (злочинних) груп на формування особистості правопорушників, особливо з числа неповнолітніх та молоді. Важливо враховувати, що злочинні угруповання, які виникають на ґрунті неформальних зв'язків і відносин, в умовах нашого суспільства не є будь-якою соціальною спільністю, що входить

в інші структурні або соціальні кола. Злочинна діяльність членів таких груп призводить їх до вимушеної ізоляції і зустрічає протидію з боку суспільства, що в свою чергу полегшує дії по їх виявленню, роз'єднанню і ліквідації.

Інші точки зору висловлювалися ще в 70-і роки Букінім В.Р., який наприклад, вказує, що неформальні малі групи в сучасних умовах стають організованими і регулюючими чинниками громадських психологічних процесів. На думку відомого американського соціолога Теодора Міллза, вивчення і пізнання соціальної мікроструктури малих груп є найважливішим «джерелом шляхів умозаключень щодо соціальних систем взагалі». З таким трактуванням ролі мікросоціальних утворень не можна погодитися, оскільки малі групи в даному випадку розглядаються ізольовано, у відриві від мікроструктури суспільства, що призводить до суб'єктивного невинувато перебільшення значення психологічних чинників міжособистісного спілкування. Не слід забувати, що вказані групи як такі не створюють соціальних норм і не визначають характер суспільних відносин.

Вивчення структури груп і характеру внутрішньогрупових зв'язків вказують що переважна більшість їх виникла на ґрунті прагнення підлітків і юнаків до взаємного спілкування за місцем проживання з метою спільного проведення дозвілля, особливо у вечірній час. Склад цих груп і соціальні зв'язки між учасниками спочатку не відрізнялися стійкістю: підлітки без певних занять групувалися зі школярами, учнями профтехучилищ, з молодими робітниками для розваг і спільного проведення часу. Надалі під впливом найбільш активних і старших за віком учасників, що взяли на себе роль лідерів і відрізнялися більш стійкою антигромадською спрямованістю, вказані змішані групи, не об'єднані спільністю шкільних, виробничих чи інших інтересів, змінювали свою спрямованість і перетворювалися на злочинні співтовариства.

Важлива роль у генезі злочинної поведінки належить зовнішнім умовам, що полегшують вчинення злочину, а також конкретно життєвій ситуації. Остання являє собою сукупність обставин життя конкретної особи, що сприяють виникненню в неї за певних умов рішучості вчинити злочин. Життєві ситуації характеризуються й іншими властивостями, серед яких, перш за все, слід вказати на їх повторюваність, взаємозв'язок з соціальним середовищем і вплив на учасників ситуативної взаємодії. Досліджуючи взаємозв'язок різних обставин, що детермінують злочин, Б. С. Волков прийшов до висновку, що їх роль у генезі злочинної поведінки різна. "В одних випадках, - зазначає він, - причина антигромадської поведінки укладена в тому, хто здійснив злочин, в умовах його несприятливого виховання і формування, в інших - вона корениться в обставинах безпосередньої ситуації, в якій було скоєно злочин". Здається, однак, що роль її може бути правильно зрозуміла лише у поєднанні з індивідуальними властивостями, віковими, психологічними та іншими особливостями особистості правопорушника.

Стосовно до неповнолітніх правопорушників на кількість учнів особливо слід виділити конфліктні ситуації, що представляють різновид життєвих

ситуацій, при яких відбувається зіткнення інтересів і потреб взаємодіючих сторін. Вони істотно розрізняються за ступенем напруженості і можуть виникати як в результаті навмисних дій навчальної взаємодії так і незалежно від них, під впливом звичайних причин, соціальних чинників або ж збігом обставин.

Не важко помітити, що криміногенна значимість їх різна. У першому випадку напруженість і "провокуючий" вплив конфліктної ситуації виступають найбільш чітко, оскільки вона складається внаслідок цілеспрямованих діянь правопорушників, які виявили рішучість вчинити злочин. Зусилля суб'єктів профілактики в таких випадках перш за все повинні бути спрямовані на найбільш повне виявлення і невідкладне усунення сукупності обставин, що обумовлюють конфліктну ситуацію або сприяють її розвитку.

Впливаючи на особистість і "пропонуючи" їй найбільш прийнятні варіанти поведінки, конфліктна ситуація вимагає прийняття конкретних рішень. Однак вони не є лише відповідною механічною реакцією на вплив зовнішнього середовища у формі конфліктної ситуації, усвідомлюється особистістю з урахуванням наявної інформації, накопиченого життєвого досвіду і системи особистісних властивостей індивіда. Звідси випливає, що прийняття рішення і вибір протиправного варіанту поведінки носять актуалізований характер і залежать як від об'єктивних факторів, взаємопов'язаних з конфліктною ситуацією, так і від суб'єктивних обставин, що відносяться до особистісних властивостей учня правопорушника. До них, перш за все, слід віднести мотив як внутрішнє усвідомлене спонукання до дії, інтереси, ціннісні орієнтації та спрямованість дій суб'єктів ситуаційної взаємодії.

Оскільки конфліктні ситуації передують вчиненню злочину, спрямованість заходів профілактики визначається не тільки об'єктивним змістом ситуації, а й суб'єктивним сприйняттям її учасниками ситуаційної взаємодії. У тих випадках, коли конфліктні ситуації в силу різних причин не піддаються усуненню, небажану поведінку може бути припинено шляхом цілеспрямованого профілактичного впливу на учасників і посилення соціального контролю за правомірністю їх дій. Розглядаючи соціальний контроль як наукову категорію, що фіксує особливі аспекти організаторської, регулятивної та управлінської діяльності суспільства, К. Е. Ігошев не без підстав вказує, що "засвоєння і особистісне прийняття індивідом норм і вимог соціального контролю - необхідні умови формування системи самоконтролю і саморегуляції, що забезпечує моральну спроможність і правомірність поведінки індивіда в різного роду конфліктних ситуаціях.

Такий контроль звичайно здійснюється опосередкованим шляхом через сім'ю, школу, навчальний колектив та інші соціальні ланки. Він покликаний нейтралізувати вплив криміногенної ситуації на особистість, перервати формування протиправної поведінки і нарешті призвести до зміни життєвих установок і орієнтації правопорушника. На думку В. Момова, формування системи етичного саморегулювання у підлітків припускає таку організацію їх

діяльності та поведінки, при якій зовнішній контроль з боку батьків і педагогів все більше поступається місцем внутрішнім моральним зразкам.

У всіх інших випадках ситуація по суті не є конфліктною, а лише видається такою у свідомості учня правопорушника внаслідок недостатнього життєвого досвіду, спотвореного сприйняття відомих йому фактів, переоцінки своїх можливостей або недостатньої поінформованості про особливості ситуації, що склалася. Зусилля суб'єктів профілактичного впливу перш за все повинні бути спрямовані на те, щоб допомогти учасникам ситуаційної взаємодії правильно й об'єктивно оцінити виниклу обстановку і з урахуванням цього вибрати найбільш оптимальний і правомірний варіант поведінки.

Дослідження радянських вчених психологів і педагогів переконливо показали, що з віком в учнів-підлітків підвищується почуття моральної відповідальності за свої вчинки, формується вміння володіти собою, правильно оцінювати дії, долати афективність поведінки. Однак розвиненість всіх цих якостей, рівень мислення ще не досягають зрілості, притаманної дорослим особам. На відміну від працюючих, учні безпосередньо ще не беруть участі у виробничій діяльності. Основним напрямком їхньої діяльності є навчальний процес, підготовка до суспільно корисної праці. Виховання учнівської молоді здійснюється, перш за все, в процесі навчання, що складає основу всієї виховної роботи.

Великий вплив на поведінку учнів робить те, що вони ще не набули достатнього життєвого досвіду, їх емоційно-вольова сфера обмежена, дається взнаки підвищена неврівноваженість, неадекватність самооцінок, недостатнє вміння контролювати свої вчинки, схильність до наслідування, підвищена сугестивність. Їх погляди нерідко складаються під стихійним впливом мікросередовища, або реальна дійсність сприймається ними декларативно, що ускладнює соціальну адаптацію, вироблення активної життєвої позиції особистості.

Поведінка таких підлітків багато в чому залежить від складності умов, від уміння розібратися в ситуації і знайти найбільш правильне рішення. За нормальних сприятливих умов розумова діяльність учнів старших класів загальноосвітніх шкіл і профтехучилищ забезпечує належний контроль за своїми діями, і виникаючі проблеми вирішуються у рамках правомірної поведінки. У складних екстремальних обставинах багато дітей ще нерідко губляться, не завжди можуть об'єктивно оцінити незвичайні умови швидкозмінливої конфліктної ситуації та знайти правильний вихід.

Важливе профілактичне значення має своєчасне виявлення і усунення різних несприятливих обставин, які ускладнюють вибірковість поведінки і можуть призвести до втрати підлітком самоконтролю. До них, перш за все, слід віднести загальну перевтому, тривале моральне напруження, сильне душевне хвилювання, емоційні стреси тощо. Встановлено, що при послабленні самоконтролю одні ведуть себе стереотипно, інші, навпаки, діють імпульсивно

під впливом несвідомих мотивів, а треті виявляються надзвичайно сугестивними, дотримуючись вказівок будь-якої особи.

На вказані особливості злочинних діянь неповнолітніх звертали увагу багато дослідників. К.Е. Ігошев встановив, що серед молоді найбільш питому вагу (54,5%) займають чітко неосознані мотиви, які правопорушникам важко точно визначити, і наслідування іншим особам. За даними Н. І. Ветрова, 36,7% обстежуваних неповнолітніх вчинили неправомірні діяння по підражальним і чітко неусвідомленим мотивам.

Наведені результати досліджень носять стійкий характер і дають підставу стверджувати, що однією з характерних особливостей мотиваційної сторони багатьох злочинів, скоєних учнями, є ненавмисний характер дій неповнолітніх, коли правопорушник імпульсивно, під впливом сформованої обстановки або ж зовсім бездумно наслідує приклад інших осіб. Зазначені особливості приховують великі можливості в попередженні зазначених діянь, полегшують дії правоохоронних органів, громадських формувань та інших спеціалізованих і неспеціалізованих суб'єктів щодо виявлення та усунення причин та умов здійснення учнями правопорушень, які виступають як об'єкт профілактичного впливу.

Невиконання загальношкільних вимог, постійне порушення дисципліни, порядку під час навчальних занять і на перерві, конфліктність по відношенню до педагогів, однолітків, наявність егоїстичної спрямованості особистості або її крайньої нестійкості, аномальних потреб і аномального способу задоволення природних для всіх дітей потреб, нездатність до самовиховання без зовнішнього впливу, наявність виправдувальних мотивів поведінки тощо – для такого підлітка протидія виховного впливу стає нормою поведінки, тому виховна робота з ними трудомістка і малоефективна.

2. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників

Як відомо, важковиховуваність найчастіше починає проявлятися в підлітковому віці, який вважається важким, суперечливим, перехідним від дитинства до юності і охоплює період від 11 до 15 років. Особливості соціальних умов життя підлітка в попередні роки, характер взаємовідносин, що склався у сім'ї та школі накладають відбиток на те, наскільки безконфліктно перенесе підліток ті вікові і психофізичні зміни, які відбуваються з ним у цей період, як буде вирішено соціальне завдання "входження" його у світ дорослих, визначення свого місця в мікросоціальному оточенні.

Для старшого підліткового віку характерно підвищене сприйняття почуття честі, обов'язку, товариства, романтичної закоханості. Підлітки починають пред'являти один до одного більш високі моральні вимоги. На перше місце у них виступають не ті якості, які характеризують однолітків як хороших учнів, а моральні риси: товариша цінують за сміливість, мужність, здатність допомогти у важку хвилину і т.п. Для них характерна потреба в дружньому спілкуванні, вони дуже дорожать дружбою і болісно переживають

виникаючі розриви. Учні в підлітковому віці потребують посиленого соціального контролю з боку родини, школи, громадськості, тому що в цьому віці формування особистості ще не закінчилося, у підлітків нестійкі установки, вони ще не усвідомили своє місце в суспільному житті. Авторитет батьків у цей період може слабшати, а вплив неформальних груп найближчого мікрооточення, навпаки, зростатиме, що підвищує ступінь вірогідності антигромадської поведінки.

Об'єктивні можливості для виникнення важковихованості можуть бути створені внаслідок накладання особливостей підліткового віку (емоційної збудливості, прагнення до дорослості, загостреного почуття власної гідності та прагнення до самоствердження, брак життєвого досвіду і, у зв'язку з цим, неможливість правильної оцінки деяких явищ, зростання ролі спілкування, особливо з однолітками) на несприятливі умови виховання в сім'ї, школі, негативний вплив мікрооточення.

Психологи Л.І. Божович, Т.В. Драгунова, В. А. Крутецький вказують на ряд факторів, що обумовлюють труднощі виховної роботи з підлітками. У цей період відбуваються значні біологічні зміни в організмі підлітків, відзначається їх бурхливий фізичний розвиток: посилений ріст кінцівок, збільшення об'єму серця, перебудова ендокринної системи, статеве дозрівання, поява вторинних статевих ознак тощо. Недостатня сформованість нервової системи, переважання процесів збудження над процесами гальмування викликають у підлітків підвищену збудливість, вразливість, невміння стримувати емоції. Це часто призводить до імпульсивної поведінки, нездатності витримувати тривалі емоційні навантаження і сильні стресові стани. Такий фактор, наприклад, як статеве дозрівання, може викликати особливі переживання, нездоровий інтерес до сексуальних питань. Тому, підліткові в цей період важко єднати внутрішні пориви з тими вимогами, які пред'являє йому суспільство.

Одночасно відбувається інтенсивний соціальний розвиток особистості, починають формуватися світогляд, моральні переконання, принципи та ідеали, система оцінних суджень, самосвідомість, відчуття самостійності, дорослості. Виникнення почуття дорослості, прагнення бути і вважатися дорослим - стрижнева особливість особистості підлітка, оскільки виражає його нову життєву позицію по відношенню до людей, навколишнього світу, визначає зміст і напрям соціальної активності, систему прагнень, переживань. Соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки, які існують у світі дорослих і в ставлення між ними. У підлітковому віці дуже загострене почуття власної гідності, тому, будь-які дрібниці, навіть незначні зауваження, а тим більше нетактовність, поведінка з ними, як з малюками, можуть боляче поранити їх самолюбство.

У цей період особливе значення надається міжособистісному спілкуванню, у зв'язку з чим підліток інакше оцінює роль шкільного колективу: спостерігається велика прихильність до колективу свого класу, прагнення зайняти гідне місце серед однокласників. Колектив надає величезного впливу

на формування поглядів, оцінок, моральних якостей особистості підлітка. Якщо ж в учня не складаються відносини з класом, як це буває у важковиховуваних, то він починає шукати різні форми спілкування за межами класу, школи і часто потрапляє в найнесприятливіші умови.

Які ж особливості особистості важковиховуваних підлітків? Макаренко стверджував, що в процесі перевиховання педагогу доводиться мати справу не з дефективною особистістю, а з дефективністю відносин підлітка. Мається на увазі коло інтересів, морально-вольових якостей особистості, специфіка його відносин до навчальної, трудової та інших видів діяльності, до вчителів, батьків, дорослих, товаришів.

Загальна спрямованість особистості важковиховуваного підлітка, тобто його прагнення, потреби, інтереси та ідеали, визначають негативну лінію поведінки. Ці підлітки або не мають певних життєвих цілей і не знають, чого вони хочуть, або їх життєві прагнення, інтереси і потреби носять обмежений, примітивний, споживчий характер. Для них характерна певна система мотивів, самовтішення, самовиправдання, звинувачення у своїх невдачах інших осіб, або посилення на збіг несприятливих обставин. Важковиховувані підлітки, як правило, відстають від однолітків у розвитку, у деяких може спостерігатися відставання або відхилення у розвитку психічних функцій (пам'яті, мовлення, уваги, сприйняття, мислення). Для них характерні недорозвинення духовних почуттів та емоцій, брехливість і егоїзм, упертість і агресивність, пристосуванство, неорганізованість, неврівноваженість, лінь, запальність, грубість, замкнутість, скритність. Вольові зусилля часто носять негативну спрямованість, вони можуть проявити ініціативу, спритність, кмітливість, наполегливість, коли справа стосується досягнення власних згубних бажань.

Важковиховуваних підлітків приваблює, перш за все те, що не вимагає особливих розумових зусиль, носить легкий розважальний характер і викликає гострі відчуття (пісні під гітару, читання книг про шпигунів, розважальні або детективні фільми без психологічних колізій тощо). Вони мають великі прогалини в знаннях, вчать погано. Особливо погано засвоюються ними математика та мови. Систематична неуспішність сприяє закріпленню у них байдужого чи негативного ставлення до інтелектуальної праці та навчання. На уроках вони, як правило, байдикують, домашні завдання не виконують, поступово втрачають взагалі розуміння змісту навчання. Все це призводить до того, що в загальному розвитку вони значно відстають від своїх однолітків.

До фізичної праці вони, як правило, ставляться позитивно, але оскільки здатністю трудитися, працьовитістю, вмінням долати труднощі не виділяються, то доводити справу до кінця, систематично, цілеспрямовано працювати вони не можуть: із задоволенням беруться за справу, але незабаром її кидають. Однак, якщо відносини з вчителями з окремих навчальних предметів у важковиховуваних підлітків складаються позитивно, вони можуть під їх керівництвом досягати у трудовій діяльності певних результатів. До продуктів чужої праці відносяться споживацьки, не поважають їх, псують речі.

У таких учнів, як правило, немає громадських обов'язків, а якщо їм і дають доручення, то вони не в змозі систематично виконувати їх, тому що не володіють умінням самостійно планувати роботу і залучати інших до її виконання, не впевнені у своїх силах. З ними зазвичай не хочуть дружити, сидіти за однією партою. Завойовувати авторитет серед однолітків їм доводиться шляхом бравати, непомірних пустощів, дезорганізаторських дій на уроках і на перерві, насадження атмосфери кругової поруки, вчинення хуліганських вчинків. Все це призводить до конфліктних відносин важкого підлітка з однокласниками.

Характерною особливістю важких підлітків є неврівноваженість процесів збудження і гальмування, поєднана з оборонною позицією, за якої всі зовнішні дії сприймаються вороже. У них, більшою мірою, ніж у інших підлітків, усвідомлення своєї дорослості має, перш за все, зовнішні показні прояви: куріння, вживання спиртних напоїв, особливий "дорослий" лексикон, утилітарні способи розваг, розв'язна манера поведінки, необдумане наслідування моді і т.п. Така "дорослість" набувається в неформальних групах некритичного наслідування дорослих, старшим хлопцям. Вони говорять грубощі старшим, батькам, нехтують їх порадами, не вірять в їх справедливість і доброзичливість. Слід зазначити, що лише незначна кількість важковиховуваних мають яскраво виражену антигромадську спрямованість дій. У більшості частини цих підлітків негативний характер поведінки може проявлятися епізодично: в одних ситуаціях вони можуть виявляти позитивні якості особистості, в інших аморальні дії, недисциплінованість. З одними вчителями та дорослими у них складаються хороші стосунки, вони прагнуть виконувати їх вимоги, відвідують уроки, з іншими - постійно конфліктують, пропускають уроки, грублять, виявляють непокору. Такі відносини залежать від того, як учитель зміг знайти підхід до даного учня, врахувати і позитивні якості його особистості.

Відхилення у морально-психічному розвитку важковиховуваних підлітків відбувається через обмеженість соціального досвіду, утилітарності потреб, нерозвиненості та деформації особистості. Потреби їх обмежені, частіше за все, матеріальними інтересами, примітивними і односторонніми. Для них характерним є неправильне уявлення про такі моральні поняття, як дружба, товариська взаємодопомога, принциповість, чесність, сміливість, правдивість. Дружба, наприклад, розглядається як кругова порука; проявити сміливість - обікрасти сади, стрибнути з другого поверху, обдурити старших; впертість розглядається як наполегливість і принциповість, брутальність - як показник незалежності; бути чуйним - означає проявити слабкість, безхарактерність; бути ввічливим - значить принижуватися перед людиною; дотримання правил культури поведінки - недисциплінованість, не вважаються позитивними якостями особистості і так далі. В результаті недостатньо розвиненою вольової сфери такі підлітки не вміють стримувати себе, управляти своїми емоціями, поведінкою, регулювати потреби. Імпульсивність, нестриманість багатьох

важковиховуваних, і одночасно відсутність або слабкість самоконтролю, створюють сприятливий ґрунт для різних конфліктів. Нерідко негативні форми поведінки є для них більш прийнятними, ніж дотримання морально-етичних норм.

Важковиховуваним молодшим школярам властиві емоційне й моторне розгальмування, підвищена активність і висока відволікаємість, низька працездатність, несформованість довільних функцій. Для них велика проблема тривало зосереджуватися на завданні. Завдання, що вимагають концентрації уваги, дуже скоро викликають протест, негативні емоції, рухове занепокоєння. Психічна незрілість позначається на ставленні дітей до шкільних занять, педагогів, навчальних завдань. Переважним у них є «дошкільний» (ігровий) та «псевдоучбовий» типи відносин. Шкільна ситуація для них дуже складна. Усвідомлення себе як учня сприймається з важкістю, нерідко діти «випадають» з уроку і ведуть себе зухвало - сміються, лягають на парту, крутяться на стільці. Проте, легко сприймають гру.

Низький рівень самостійності і відсутність довільності в управлінні своєю поведінкою створюють значні труднощі у навчальній діяльності. Такі діти відрізняються підвищеною тривожністю. Самооцінка практично у всіх таких дітей неадекватно завищена, причому помітна розбіжність з очікуваною оцінкою їх якостей педагогом.

У взаєминах одного з одним у них теж є складнощі. Вони не здатні до співпраці. Вони часто сваряться і навіть вступають в бійки з незначного приводу.

Вони характеризуються низькими показниками в розвитку інтелектуальних процесів: розумових операцій, внутрішнього плану дії, мовлення, уваги, пам'яті. Ці труднощі супроводжуються особистісними та поведінковими порушеннями. Природа відхилень в кожному конкретному випадку індивідуальна, але прояви порушень мають багато спільного.

Для встановлення контактів з важковиховуваними дітьми важлива правильна позиція вихователів. Основна спрямованість цієї позиції - прагнення зрозуміти дитину. Розуміння, повага, довіра до дитини в поєднанні з вимогливістю - основа взаємин дорослих із ними. У встановленні таких відносин дуже важливо вибрати правильний тон у спілкуванні з дітьми. Абсолютно неприпустимі загрози і осуд, різкий і брутальний тон, які найбільш часто застосовують по відношенню до важковиховуваних учнів багато педагогів. Такого ставлення діти абсолютно не сприймають. Слова моралі, підкреслював В.А. Сухомлинський, відскакують від свідомості вихованців, як горох від стінки, він не чує слів вихователя, його душа залишається глухою до слова.

Моралізування як засіб виховного впливу стає причиною так званого "сміслового бар'єру", коли важковиховуваний добре знає, що від нього вимагає дорослий, але не реагує на вимоги, не сприймає їх від способу їх вираження. Усунути цей бар'єр можна за допомогою зміни тону дорослого.

Найважливіша мета перевиховання полягає в тому, щоб відновити в кожного важковихованого необхідні соціальні зв'язки, відношення до навчання, праці, громадської діяльності, пробудити цивільні почуття, розвинути прагнення до самовиховання, дати відчутти себе повноправним членом класного, шкільного колективу, знайти в кожному важковихованому позитивні риси і, спираючись на них, залучити його в такий вид діяльності, де він зможе найкращим чином проявити себе, відчутти впевненість у своїх силах, заслужити повагу педагога, товаришів, батьків. А.С. Макаренко в зв'язку з цим наголошував: "Для нас мало просто виправити людину, ми повинні його виховати по-новому, тобто повинні виховати так, щоб він став не просто безпечним або нешкідливим членом суспільства, але щоб він став активним діячем нової епохи.

Перевиховання важких дітей може бути успішно здійснено лише за наявності наукового підходу до вирішення проблеми. Головне місце відводиться тут індивідуальній цілеспрямованій роботі з важковихованими учнями. Сутність індивідуального підходу полягає в тому, що вихователь має справу з конкретною особистістю, яка розвивається і володіє рядом індивідуально-психологічних особливостей. Тому виховні заходи, які дають позитивні результати по відношенню до одного учня, можуть забезпечувати очікуваний ефект по відношенню до іншого. Індивідуальний підхід припускає чуйність і такт по відношенню до важковихованого, вимагає вибору та здійснення таких виховних заходів, які найкраще б відповідали ситуації, особливостям особистості підлітка, стану, в якому він нині перебуває. Врахування саме цих чинників надасть максимального ефекту.

Виходячи з цього, індивідуальну роботу з важкими дітьми умовно можна розділити на три етапи:

- глибоке вивчення на науковій основі особистості важковихованих і складання соціально-психологічної характеристики;
- розробка індивідуальної програми виховного впливу на нього з урахуванням особливостей особистості;
- безпосереднє здійснення виховної роботи, корекція засобів і методів виховного впливу.

Для дослідження особистості важковихованого учня рекомендується спеціальна програма, що включає вивчення широкого кола питань, серед яких особливу увагу заслуговують наступні.

1. **Загальні дані про важковихованих** - вік, освіта, місце проживання, фізичний розвиток, стан здоров'я, риси характеру, особливості розвитку моральних і вольових якостей.

2. **Умови сімейного виховання** - склад сім'ї, освіта батьків, місце роботи і займана посада, громадські доручення батьків за місцем роботи, ставлення до успішності і поведінки учня, зв'язок батьків зі школою та класним керівником; матеріальні, житлово-побутові умови сім'ї; характер взаємин батьків, батьків і

дітей, особливості сімейного мікроклімату, сімейні традиції; поведінка дитини вдома – порушення, які допускаються і заходи впливу, які застосовують батьки.

3. **Успішність у школі**, причина неуспішності, ставлення до навчальної діяльності, поведінка в школі.

4. **Ставлення до трудової діяльності** - як проявляє себе в окремих видах праці в школі і вдома, яку професію збирається обрати, мотиви вибору, стійкість професійних інтересів.

5. **Громадська активність** - які суспільні доручення має, як ставиться до їх виконання, участь в гуртках та спортивних секціях.

6. **Статус у класному колективі** - особливості спілкування з товаришами по класу, ставлення до вчителів, чи має друзів у школі (класі), хто вони і на чому ґрунтується їх дружба.

7. **Як і з ким проводить вільний час**, чим займається, коло захоплень

Запропонована методика вивчення особистості важковиховуваного учня допоможе класному керівникові, вихователю та іншим особам, які здійснюють виховний вплив, більш глибоко розібратися в причинах відхилень у поведінці кожного підопічного, знайти найбільш ефективні засоби впливу на нього, скласти і здійснити програму індивідуального перевиховання. Вона дозволяє, перш за все, виділити позитивні якості важковиховуваних, які необхідно всіляко розвивати і стимулювати, нейтралізувати негативні риси і якості особистості. Без оптимістичної гіпотези про те, що в кожному підлітку є позитивне, яке треба знайти і вміло використати, неможлива цілеспрямована робота з перевиховання, В.А.Сухомлинський категорично заперечував такий шлях виправлення, як виставлення недоліків в надії, що дитина зможе критично оцінити свою поведінку і змінити її. «Досвід ... переконав, - писав він, - що таким шляхом неможливо виховати стійких моральних переконань ... З першого дня перебування у школі треба вміти побачити і невпинно зміцнювати, розвивати в дитині все краще».

У процесі перевиховання дитину слід ставити в такі умови, які вимагали б від неї прояву і закріплення позитивних якостей особистості. При цьому, підтримка найменших позитивних проявів у навчальній, трудовій, суспільно корисній діяльності закріплює віру дитини у власні сили. Інакше, він може повністю відмовитися навіть від прагнення стати краще, вирішить, що йому все одно сподіватися нема на що. Залучення до праці, навчання та інших видів колективної діяльності, глибоке проникнення у внутрішній світ кожного, виховання людяності у стосунках з оточуючими - всі ці фактори сприяють формуванню позитивних якостей особистості. Позитивна орієнтація стимулює формування сталого умовного рефлексу. У таких випадках у дитини з'являється впевненість у своїх силах, надія, що й вона зможе досягти певних успіхів у навчальній, трудовій, громадській діяльності.

Вивчення індивідуальних особливостей важковиховуваних учнів сприяє вибору найбільш оптимальних методів впливу на кожного учня. Важливо виявити мотиви поведінки тієї чи іншої дитини, тому що одні й ті ж дії, вчинки

можуть бути породжені різними мотивами, тому і засоби впливу повинні відповідати за ці мотиви. Наприклад, упертість однієї учениці буде відбуватися від розбещеності її в родині, надмірної зніженості, упертість іншої - від того, що в неї важка сімейна обстановка. Методи і засоби впливу на цих учениць повинні бути різні. Серйозну увагу необхідно приділяти учням, ізольованим від класного колективу, які не користуються авторитетом серед товаришів, ні з ким не дружать або, навпаки, тим, які є в класі неформальними лідерами.

Перебування важковиховуваних підлітків у хорошому колективі ще не означає, що цей колектив позитивно впливає на нього. Тут важливе значення набувають правильно організовані взаємини важких учнів з класним колективом. Відсутність контакту з однолітками часто є причиною недисциплінованості, грубості, проявів негативізму.

Кожен учень, як відомо, прагне до самоствердження, прагне зайняти бажане місце серед своїх однолітків і товаришів. Однак, досить часто неуспішність, недисциплінованість та пов'язані з цим закиди вчителів, наявність фізичних вад призводять до того, що весь клас починає до такого учня погано ставиться. Тому, важливе значення набуває організація соціальним педагогом правильних взаємовідносин серед учнів. Важливо знайти такій дитині гідне місце в класному колективі, доручити їй справу, де вона чи він могли би проявити себе, максимально використовувати позитивні якості особистості. Завдання учителя, вихователя, психолога, соціального педагога показати класу, що "відкинутий" ними учень має свої позитивні якості, може домогтися успіхів у певному виді діяльності і допомогти йому проявити себе, завоювати повагу однокласників. Якщо правильні взаємини не налагоджено, можуть виникнути конфліктні ситуації, при яких учень, знехтуваний своїми товаришами, шукатиме порозуміння і підтримки в неформальних групах поза школою, які часто-густо втягують таких дітей в антигромадську діяльність.

Переважає більшість важковиховуваних учнів ще не достатньо залучається до громадського життя школи і до спортивної роботи, в результаті чого, інтереси їх перестають співпадати з інтересами класу, а зосереджуються на користь тієї неформальної групи з антигромадським ухилом, в яку вони потрапляють. Хронічне відставання з навчальних предметів, неуспішність часто викликають у дітей відчуття власної неповноцінності, у зв'язку з чим, зі школою у них зв'язуються негативні емоції. На жаль, до відстаючих і недисциплінованих учнів застосовуються, в основному, дисциплінарні заходи впливу. Однак, обмеження і заборони подавляють ініціативу і часто затягують формування позитивних якостей особистості дитини. Правильне врахування позитивних якостей особистості важкого учня в організації навчально-виховної роботи з ним, своєчасна реакція на найменші прояви зрушень поведінки на кращу, прояв зацікавленості до навчання, старанності - необхідна умова успішної індивідуальної роботи з ними. З.І. Калмикова в зв'язку з цим не без підстав вказує, що в учнів, які характеризуються низьким ступенем здатності до

навчання, сформовані негативні якості розумової діяльності, що виявляються при виконанні самостійної роботи.

Тому, з такими учнями необхідна спеціальна додаткова робота не із засвоєння програмового матеріалу, а цілеспрямована робота щодо зміни якостей їх розумової діяльності, підходу до процесу засвоєння і використання знань. Зазначені вимоги застосовні не тільки до відстаючих і невстигаючих учнів але і до так званих "гальмівних" дітей, які відрізняються надмірною боязкістю, нерішучістю і сором'язливістю. Вихователям і батькам необхідно зміцнювати впевненість таких дітей у своїх силах. Вони вимагають по відношенню до себе обережності і м'якості. Їх слід залучати до нескладної громадської роботи, всіляко підкреслюючи їхні успіхи, вчити бачити не тільки переваги інших, але й свої достоїнства, організовувати спілкування з іншими дітьми.

Спеціального індивідуального підходу вимагають також учні з психоневротичними відхиленнями, які часто стають причиною важковиховуваності. Невротичні стани можуть проявлятися як у надмірній загальмованості поведінки дитини (нерішучість, невпевненість, повільність, пригніченість тощо) так і у надмірній розгальмованості, переважанням реакцій збудження (рухливість, дратівливість, метушливість, невміння надовго зосередитися, агресивність по відношенню до товаришів, непосидючість тощо). Такі діти постійно конфліктують з учителями, батьками, і це ще більше посилює їх стан. Вони дуже чуйно реагують на різні нюанси у взаєминах з дорослими, особливо нетерпимі до фальші. В основі виховного впливу на таких підлітків повинна бути покладена педагогічна витримка, щирість і виняткова чуйність. В інших випадках слід уникати стресових і конфліктних ситуацій.

Різноманіття причин відхилень від норми поведінки в різних групах важковиховуваних учнів вимагає диференціації засобів впливу з урахуванням конкретних ситуацій та індивідуальних особливостей учнів, яких ми прагнемо перевиховати. Багато що тут залежить від майстерності соціального педагога, вчителя, вихователя. Авторитет педагога, його принциповість і вимогливість, тактовність по відношенню до внутрішнього світу підлітка, розуміння, вміння враховувати його точку зору є необхідною умовою в роботі з важкими дітьми. Важливо дати зрозуміти учню, що його доля небайдужа педагогу, незалежно від позитивних чи негативних якостей його особистості.

Для більш успішної виховної роботи необхідний пошук нових форм, найбільш ефективних методів впливу на кожного окремого важковиховуваного учня. Позитивні якості формуються поступово, при наполегливій праці педагога. Вони спочатку співіснують з негативними, і лише наполеглива щоденна виховна робота, спільні зусилля всього педагогічного колективу, школи, сім'ї, залучення громадських організацій, цілеспрямована робота дає можливість отримати позитивні результати у перевихованні важких дітей.

3. Науково-методичні засади здійснення профілактичних дій, спрямованих на попередження та корекцію поведінкових розладів дітей молодшого шкільного віку

Кардинальні зміни, пережиті нашим суспільством у всіх сферах політичного та соціально-економічного життя, не можуть не поширюватися на превентивну практику в галузі попередження і корекції поведінки, що відхиляється дітей і підлітків. Зміст перебудови виховно-профілактичної системи, насамперед, визначається тим, що існувала раніше «каральна» профілактика, заснована на заходах соціального контролю, суспільно адміністративного і кримінального покарання, повинна бути замінена на охоронно-захисну профілактику, представлену комплексом мір адекватної соціально-правової, медико-технологічної та соціально-педагогічної підтримки і допомоги сім'ї, дітям, підліткам, юнацтву.

Держава має в своєму розпорядженні різноманітні засоби реалізації політики попередження злочинності неповнолітніх. До їх числа можуть бути віднесені: соціальна профілактика, правове стримування, кримінологічна профілактика, віктимологічні профілактика, правове попередження та ін. Досягнення бажаного ефекту в профілактиці правопорушень та рецидивної злочинності, неповнолітніх можливе лише за умови залучення до виховної роботи з ними педагогів-професіоналів.

Відомо, що процес соціалізації дитини починається з перших днів його життя. Формування людини протікає особливо активно в ранньому дитинстві. А. С. Макаренко писав, що «... головні основи виховання закладаються до п'яти років і те, що ви зробили до п'яти років, - це 90% всього виховного процесу, а потім виховання людини продовжується, проработка людини продовжується, але загалом ви починаєте вкушати ягідки, а квіти, за якими ви доглядали, були до п'яти років».

Помилки, допущені у вихованні дитини в ранньому дитинстві, нерідко накладають відбиток на все його подальше життя. На жаль, батьки, вихователі та вчителі не завжди помічають негативні риси в поведінці дошкільника і молодшого школяра, а, зауваживши, не надають їм значення, вважаючи, що дитина ще мала, підросте, навчиться, і виправиться. За такого ставлення до виховання створюються умови, за яких незначні, на перший погляд, недоліки дитини, повторюючись багато разів, переходять у звичку і виражаються у прояві різних відхилень у її поведінці.

Вчителі, батьки зустрічають великі труднощі у подоланні педагогічної занедбаності підлітків, які накопичили протягом тривалого часу великий негативний моральний досвід. Положення посилюється специфічними особливостями підліткового віку. У молодшого школяра моральний досвід менше, а тому відхилення в поведінці ще не закріпилися досить міцно. Крім того, психіка дітей цього віку відрізняється підвищеною пластичністю. Ця особливість дитячої психіки сприяє полегшенню процесу перевиховання. Але, незважаючи на те, що небажані навички та звички молодшого школяра ще не

встигли придбати стійкість, потрібна велика витрата сил, щоб допомогти дитині позбутися низки негативних рис, розвинути і закріпити нові позитивні якості.

У зв'язку з цим, попередження педагогічної занедбаності доцільно здійснювати в період молодшого шкільного віку. Саме у молодших школярів, коли ще не склались стійкі навички і звички негативної поведінки, коли йде активне формування рис особистості, є реальні можливості для досягнення позитивного результату в перевихованні. Педагогічна практика показує, що саме на першому етапі навчання і виховання є значні передумови для успішного перевиховання дитини. Дане положення обумовлюється наступним:

- по-перше, негативні якості особистості молодшого школяра не встигають придбати ту міцність і стійкість, яка характерна для дітей старшого шкільного віку;
- по-друге, нервова система дитини у молодшому шкільному віці більш пластична, ніж у підлітків і старшокласників, завдяки чому він легше піддається перевихованню;
- по-третє, вимоги першого учителя, його інформація сприймаються молодшим школярем з особливим інтересом;
- по-четверте, тривале спілкування з учнем початкових класів в процесі навчання і виховання дає змогу вчителю спостерігати його у великій кількості ситуацій, вивчати його індивідуальні особливості, позитивні і негативні сторони, ціленаправлено і систематично впливати на його моральний розвиток;
- по-п'яте, на першому етапі навчально-виховної роботи є найбільш сприятливі умови для встановлення контактів з батьками важковиховуваних школярів завдяки єдності впливів на них з боку сім'ї та школи.

Для кожної важковиховуваної дитини характерні різні ознаки, різні також глибина і стійкість його поглядів і звичок, тому методика перевиховання не може бути однаковою для всіх дітей.

Формування особистості, частіше за все, залежить від загальної атмосфери сім'ї, її морального і культурного рівня, морального обличчя та виховної позиції батьків. Успішний моральний розвиток дітей у сім'ї здійснюється за наявності сприятливих умов виховання, при високій відповідальності батьків за їх виховання, при систематичному цілеспрямованому контролі за їх поведінкою, при правильному виборі заходів впливу на кожну дитину. Порушення цих умов, як правило, призводить до відхилень у поведінці дітей.

Головна причина відхилень у поведінці молодших школярів криється в невмінні їх виховувати, що призводить до порушення заходів у виборі форм, методів, способів і засобів педагогічного впливу. Порушення міри у вихованні, як правило, веде до виникнення у дітей неправильних уявлень, звичок, потреб, які ставлять їх у ненормальні відносини з колективом, з оточуючими людьми. Для дитини, яка переступила поріг школи, значно розширюється коло суспільних взаємин, коло її знайомств. Провідне місце в її житті набуває

ставлення до своїх обов'язків, вчителя, товаришів по навчанню. З перших днів навчання пред'являються певні вимоги до навчання дитини, до її поведінки, які з роками ускладнюються. Діти ж з відхиленнями у поведінці не підготовлені до виконання даних вимог. У вихованні таких дітей вирішальне значення має індивідуальний підхід, ступінь педагогічної майстерності і такт учителя. Однак, у практиці шкільного життя в окремих вчителів мають місце значні недоліки в роботі з важковиховуваними школярами. Часто причиною педагогічних невдач є невміння вчителя правильно будувати свої взаємини з учнем. Діти з відхиленнями в поведінці викликають своїми негативними проявами почуття неприязні і обурення у педагога. Це відношення може передаватися учням класу, які будуть ігнорувати такого учня. Несприятливі відносини, що склалися у дитини з педагогом тільки закріплюють його негативні навички і звички, в його поведінці можуть виникнути нові небажані риси.

Велику шкоду приносить несправедливе ставлення педагога до дитини, недовіра до неї, в результаті чого дитина стає рівнодушною до всього навколишнього, виявляє упертість, непослух, грубість, озлобленість, не сприйняття вимог учителя.

Несприятливо позначається на дитині і слабкий контроль учителя за його поведінкою і навчанням. Незначні, на перший погляд, недоліки (запізнення на урок, прогул його, невиконане домашнє завдання, доручення, непомічена брехня і т.д.) нерідко не потрапляють в поле зору педагога. На перших порах він не надає їм значення. Однак, таке ставлення до негативних проявів сприяють виникненню в учня почуття безтурботності, безкарності, тягнуть до безвідповідальності у виконанні правил поведінки.

Багато помилок вчителів пов'язані з поверхневим знанням особистості дитини, її психічних, індивідуальних і вікових особливостей. Нерідко висновок про дитину робиться на основі випадкових вчинків. Незнання характеру учня часто веде до того, що вчитель, стикаючись з яким-небудь його вчинком, реагує тільки на результат, зовнішній прояв, не враховуючи при цьому ні причин, що викликали вчинок, ні мотивів, ні переживань школяра. Він стає замкненим, озлобленим, вважаючи себе невинним. Хибна думка про дитину приводить до невірної вибору заходів впливу, що в свою чергу, негативно впливає на формування його особистості.

Помилки та недоліки сімейного виховання, посилені неправильними діями вчителів і деякими іншими чинниками, створюють комплекс негативних впливів, що призводять до відхилень у поведінці дитини, сприяють закріпленню його негативних якостей.

Вплив на «важкого» школяра здійснюється успішно в морально здоровому, згуртованому дитячому колективі, при активному залученні дитини в навчальну та суспільно корисну діяльність, при безперервності і систематичності педагогічних впливів. Разом з тим, у перевихованні молодших школярів важлива роль належить ігровій діяльності. Організація суспільно корисної діяльності дітей, робота з ними в гуртках, походах повинна

передбачати цілеспрямовані ігрові ситуації, що викликають певний інтерес у дитини, завдяки чому вона має можливість активно поупражнятись в правильних вчинках, виробити позитивні навички і звички. При цьому особливе значення потрібно надавати організації різних видів змагань школярів, стимулюючих їх діяльність.

Найбільш ефективними педагогічними прийомами в роботі з молодшими школярами з відхиленнями в розвитку є наступні: чуйне, уважне, довірливе ставлення до дитини, зміцнення у нього віри в себе, в свої сили, опора на позитивні якості особистості, перемикання школяра на захоплюючі, корисні справи.

Подолання відхилень у поведінці молодших школярів протікає найбільш успішно при поєднанні переконань з вправами дітей у правильних наслідках і вчинках. Індивідуальний підхід до школяра здійснюється в процесі цілеспрямованих індивідуальних бесід педагога з дитиною.

Вибір тематики бесід обумовлений основними причинами важкого виховання школярів: недоліками сімейного виховання та психологічними особливостями віку. Характер дитини тільки складається і має деякі особливості: схильність негайно діяти під впливом безпосередніх імпульсів. Відбувається функціональне вдосконалення мозоку, поступово змінюються процеси збудження і гальмування: процес гальмування стає сильнішим, але, як і раніше, переважає процес збудження, і молодші школярі у високому ступені збудливі. Подібні завдання треба представляти у вигляді різноманітних оціночних ситуацій, що розкривають ті чи інші недоліки в поведінці школяра. Вони викликають певний інтерес і активність у дітей. Створюються природні та педагогічно продумані ситуації, умови та обставини, які змушують дитину активно думати, приймати етичні рішення, накопичувати позитивний моральний досвід. Дотримання названих умов у сполученні з високою педагогічною майстерністю вчителя призводить до позитивних результатів у перевихованні молодшого школяра.

Провідним засобом є цілеспрямоване включення дитини в різні види суспільно корисної діяльності, що сприяють накопиченню позитивного морального досвіду, руйнування негативних звичок. Не менш важливе налагодження педагогічно доцільного контролю за поведінкою школяра з боку батьків і педагогів.

У роботі з третьою групою школярів на перше місце виступають роз'яснення та переконання, спрямовані на виявлення негативних рис їхньої поведінки, і відповідні вправи щодо правильних дій і вчинків. Виконання режиму дня, єдність вимог до дитини з боку вчителів і батьків забезпечують позитивний результат у його перевихованні.

Молодші школярі з відхиленнями в поведінці і моральному розвитку потребують спеціальних педагогічних впливів, передбачаючих тривалу корекцію їх поведінки.

ПРОБЛЕМА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

XX – XXI ст..

1. Чому потрібно висвітлювати проблему безпритульності неповнолітніх?

Одна з самих животрепетних проблем сучасної України – безпритульність, яку породила крайня бідність. Н. Крупська стверджувала, що всьому провиною «руйнування суспільних зв'язків, викликане війною і революцією». Ситуація з дитячою безпритульністю сьогодні схожа з тією, що і після першої світової війни і громадянської війни.

Сьогодні в Україні з десятків тисяч хлопчиків і дівчаток, що позбулися батьківської опіки, лише 10% можуть сказати, що їхні батьки померли. Останні 90% - «нічий». Це ті, у кого тата і мами формально є, але дітьми вони не займаються: чи то кинули їх самих, чи то в судовому порядку позбавлені батьківських прав. З одного боку, все це не з кращого боку характеризує наше хворе суспільство, яке ніби-то крізь пальці дивиться на підростаюче майбутнє України. При цьому говорити про повну бездіяльність державної машини теж не доводиться. Крім різних загальнодержавних програм, правоохоронники регулярно здійснюють так звані рейди, направлені на пошук малолітніх українців на міських вулицях і визначення їх в притулки і інтернати.

В Україні безпритульність, особливо серед неповнолітніх, набула серйозних масштабів. Причин чимало: масове безробіття, котре спричинило відтік робочої сили за кордон із подальшим руйнуванням сімейних та родинних стосунків; переоцінка моральних цінностей через суспільно-політичні та економічні зміни; негативний вплив криміналітету у побуті та через засоби масової інформації; втрата віри у загальнолюдські принципи та інші, в тому числі фізичні та моральні знущання батьків, родичів над неповнолітніми.

Безпритульність, бродяжництво призводить до жахливих наслідків. Прямий їх наслідок (якщо державні виховні структури не спрацьовують ефективно щодо запобігання такому процесові) - алкоголізм, наркоманія, бандитизм, злочинство, іншими словами, цілий букет суспільного негативу, котрий у кінцевому результаті може викликати деградацію цілого покоління.

Безпритульність означає відсутність елементарних умов для фізичного, морального та розумового розвитку людини. На думку дослідників (І.І.Діптан, А. Г. Зінченко), вона не є ознакою того чи іншого державного устрою, а лише відображає політико-економічний та культурний рівень розвитку суспільства. Набуваючи масових форм, безпритульність породжує такі негативні явища, як жебрацтво, правопорушення, проституція тощо.

Серед безпритульних є діти різного соціального походження. Бродяжництво - це проблема, загалом, соціального характеру. Тому шляхи розв'язання цієї проблеми знаходяться у площині соціально-економічних відносин між державними органами соціальної допомоги і найбільш вразливими верствами населення, особливо неповнолітніми дітьми, які

потребують допомоги у реабілітації своїх громадських прав і свобод як повноцінні члени суспільства.

Ретроспективний аналіз перебігу підходів до практики опіки та виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, які перебувають в стані бродяжництва, свідчить про актуалізацію даної проблеми в різні історичні періоди.

Політичні, економічні, адміністративні реформи, що проводяться в країні, відбиваються на рівні державного захисту неповнолітніх, що залишилися без піклування батьків. Проблема безпритульності неповнолітніх є проблемою загальноукраїнського масштабу і зачіпає різні сторони соціального життя населення. У зв'язку з цим її рішення вимагає ефективної діяльності всіх рівнів влади і тісної взаємодії різних структур.

Існує необхідність в комплексному підході і пошуці механізмів реалізації, форм і методів діяльності державного і місцевого управління у вирішенні проблеми безпритульності неповнолітніх.

Ця проблема не нова для України. За всю історію людства безпритульність неповнолітніх і спроби її вирішити були актуальними завжди.

В даний час проблема безпритульності неповнолітніх присутня не тільки в Україні, але і в зарубіжних країнах з розвинутою економікою і відлагодженими службами соціального забезпечення. Проте, в сучасній Україні масштаби безпритульності набувають масового характеру, не дивлячись на те, що ця безпритульність в нашій країні була завжди. Україна неодноразово переживала всплески безпритульності: у періоди між Першою світовою і Громадянськими війнами; у голодомор 30-х років; як наслідки сталінських репресій 37-го і Другої світової війни.

Безпритульність сьогодні – це наслідок загострення соціально-демографічних процесів (збільшення старіння населення, зменшення народжуваності, збільшення позашлюбної народжуваності і кількості хворих та «відмовних» дітей, кількості соціальних сиріт і батьків, позбавлених батьківських прав, зниження віку вагітних дівчат і криміналізації неповнолітніх щодо), падіння життєвого рівня населення, різкого загострення соціального розшарування між багатими і бідними, пониження рівня освіти і виховання, позитивного проведення часу, зменшення числа досугових і спортивних установ, відсутності культурного відпочинку і системи ювенальної юстиції, комерціалізації освітніх послуг, падіння духовно-етичних цінностей, масових порушень прав підростаючого покоління, житлових проблем. Ці тенденції приводять до необоротних негативних процесів, відхилення від суспільних норм, збільшення «соціальних хвороб» ХХІ століття (алкоголізм, наркоманія), криміналізації серед неповнолітніх, етичного падіння, до руйнування особи, деградації сучасного суспільства, до посилення соціально-політичної напруженості і соціальної небезпеки України, створюючи проблеми в заповненні трудових і мобілізуючих ресурсів. Досвід минулого і вже сьогодні (події 2005 року у Франції) свідчить про це.

У цих умовах особливого значення набуває діяльність державного і місцевого управління, яке реалізує основні напрями соціальної політики і стає все більш значущим явищем в суспільному житті цивільного суспільства, що займається питаннями розвитку, етичного і фізичного формування підростаючого покоління, їх виховання, соціальної адаптації в суспільстві, захистом інтересів неповнолітніх. Разом з тим рішення цих та інших питань, пов'язаних з безпритульністю неповнолітніх, безпосередньо залежить від забезпечення комплексного підходу і рівня взаємодії всіх відомств і організацій, відповідальних за проведення виховної і профілактичної роботи з неповнолітніми і їх сім'ями.

Необхідні подальші кроки щодо вдосконалення форм і методів діяльності місцевого самоврядування в попередженні і профілактиці безпритульності, включаючи підвищення відповідальності самої сім'ї, активізацію роботи комісій у справах неповнолітніх і захисті їх прав, поліпшенню координації діяльності всіх структур, раннє виявлення сімейного неблагополуччя, формування позитивного відношення суспільства щодо рішення даних проблема. Виходячи з цього, форми і методи діяльності держави і місцевого самоврядування є важливою умовою мобілізації членів місцевого співтовариства з метою вирішення проблеми безпритульності неповнолітніх, що набуває суспільного значення і широкого соціологічного сенсу.

Актуальність висвітлення даного питання виявляється також в тому, що в існуючій практиці увага акцентується, як правило, на окремих його моментах. Наприклад, висвітлюють причини безпритульності, описуються асоціальна поведінка і спосіб життя неповнолітніх. Цілісне уявлення про природу даної соціальної проблеми, про наслідки для держави і суспільства в цілому, про форми і методи роботи відсутні. Це в сукупності призводить до виникнення в масовій свідомості великої кількості ірраціональних переконань, байдужості і відчуженості відносно безпритульних, а також негативного відношення до ефективної діяльності органів влади в даному напрямі.

Найчастіше соціологічний аналіз діяльності місцевого самоврядування і держави в цілому у вирішенні проблеми безпритульності неповнолітніх зводиться до простої констатації соціального явища в суспільстві, його взаємозв'язку з наявністю різних соціально-економічних проблем, а також відсутністю кадрового і матеріально-технічного забезпечення органів місцевої влади. Я наполегливо пропоную ознайомитися з цим питанням дещо ширше.

2. Історія розвитку безпритульності

Надія Крупська стверджувала, що всьому виною "руйнування суспільних зв'язків, викликане війною і революцією". Зауваження абстрактне, але, в принципі, правильне.

Дослідники безпритульності говорять про одне і те ж: 95-98% хлоп'ят, що опинилися на вулиці, були з пролетарського і селянського середовища - з тих шарів, які стали гарматним м'ясом для історичних потрясінь почала століття.

В цілому всіх безпритульників можна було розділити на дві великі категорії: сироти і напівпритульні діти. З часом співвідношення цих категорій мінялося на користь останніх, і тепер "напівпритульні" діти з неблагополучних сімей складають більшість.

Революція, громадянська війна, голод і епідемії вигнали тоді на вулиці тисячі сиріт, чий батьки загинули в цій заварусі або просто розбрелися по неосяжній країні. На вулиці можна було вижити. Бігли із старих дитячих будинків, де було голодне, які розорялися військовими діями, ще дореволюційні сироти.

З початком і продовженням "тріумфального ходу Радянської влади" список сиріт доповнювався дітьми розкуркулених, експропріюючих і розстріляних при цьому селян, жертв повстань в Тамбовській губернії і в козачих станицях. Потім роки засух і неврожаїв привели до страшного голоду в Сибіру і на Поволжі і тисячі дітей кинулися дітей шукати порятунку в містах або в більш хлібних губерніях.

Але з часом серед безпритульників ставали все більше тих, хто пішов з будинку сам, тому що в сім'ї, що втратила годувальника або в сім'ї безробітного, попросту було нічого їсти. Йшли старші, даючи можливість вижити малюкам або на пошуки заробітків. Тікали і від поганого звернення, і від побоїв, від пияцтва і багато від чого іншого, - так до круглих сиріт додалися тисячі безпритульників наполовину. Зрозуміло, що на роботу вони влаштуватися не могли, оскільки і дорослим їй не вистачало.

"Це вже нове покоління. У нинішніх, мабуть, живі ще батьки, ці діти втекли з рідного села, іноді у пошуках пригод, але найчастіше тому, що знали: навряд чи де-небудь ще можна бути такими ж нещасними і голодними, як вдома".

До 1925 року загальна чисельність безпритульників досягла 200 тисяч, причому 90 тисяч потребували екстреної допомоги. Дитяча злочинність виросла неймовірно: з 45 тисяч злочинів, здійснених дітьми, 75% на совісті безпритульників (третина з них були рецидивістами) - це перше покоління, що вступило майже у повному складі у відверте зіткнення із законом, щоб вижити. Вони створили свою мораль, ідеологію, закони, і створили кістяк злочинського світу, який оформився і заявив про себе на повний голос в середині тридцятих і в післявоєнні роки.

"Теперішні безпритульні підлітки іншого походження, іншого типу. Серед них багато дітей, покалічених умовами дрібновласницької індивідуальної сім'ї з відсталих шарів селянства і декласованого міського населення. Не завжди бродяче життя безпритульника викликається матеріальною незабезпеченістю. Нинішній безпритульний підліток часто має потребу не стільки в їжі, житлі і одязі, скільки в спеціальній культурній дії, в перевихованні, в нових побутових умовах", - писала "Комсомольська правда" в 1925 році.

Способи існування безпритульників 20-х років – це були крадіжки: дрібні і побільше, залежно від віку і габаритів виконавця, хто постарший - потихесеньку починав грабувати, дівчата займалися проституцією, а найменші діти - в основному жебрачили і крали пиріжки з ринків. Це зараз у безпритульників може бути декілька десятків професій на вибір.

Рано чи пізно, безпритульники зростали, прокидалися одного разу в якому-небудь підвалі і розуміли, що так більше жити не можна, досить - і пускали своє життя під откос – по малинах і ГУЛАГам.

2.1. Місця скопчення безпритульників

Крім всім добре відомих асфальтових казанів, безпритульники жили скрізь: у покинутих сараях, під мостами, на горищах, в трубах, в ямах, на розвалинах, і іноді просто на вулиці, зухвало розводивши вогнища унаслідок голоду і холоду біля Китайської стіни в Москві.

Ташкентські безпритульники, а туди стікалися сливки бродячого суспільства, були кмітливіші і цивілізованіші. Деякі з них жили в печерах, як берегові ластівки, а щоб не було темно - провели туди електрику від довколишньої трамвайної лінії. Міліція туди майже не ходила, а якщо і попадала випадково, то з наганями в тремтячих руках. Але постійних місць проживання безпритульники майже не мали, оскільки були людьми неспокійними, непосидючими і вели переважно кочовий спосіб життя залежно від часів року, політичної і економічної кон'юнктури.

Класифікація безпритульників залежить і від цього.

Якщо в двадцятих роках можна було посилатися на голод, неврожаї, війни, повстання і розстріли, для пояснення причин появи такої кількості неповнолітніх бродяг, то зараз ці аргументи не існують.

Як не дивно, але війни, що шумлять по околицях колишньої імперії, мало впливають на кількість і динаміку безпритульності. Голоду, слава богу, поки що немає, сироти давно вже не складають більшості серед безпритульників. У 1988 році їх було 20% від загального числа, а до цього року не набереться і десяти відсотків тих, що тікають з дитячих будинків і інтернатів (особливо багато втікачів з спеціальних шкіл-інтернатів) або тих, що залишилися після смерті батьків.

Основна маса безпритульників має тата або маму, а достатньо часто - і того, і другу. Отже зараз немає нічого страшнішого для сучасної дитини, ніж його власні батьки, які бувають п'яницями, наркоманами, божевільними, карними злочинцями і безробітними. Тікають вони від побоїв, знущань, голоду.

Приватизація житла теж внесла свій внесок до збільшення кількості безпритульників: це коли украй обезгрошені батьки продають квартиру першому зустрічному і з'їжджають в яку-небудь комуналку, а дитина, прийшовши зі школи, застає в квартирі зовсім нові обличчя або записку в дверях: "Поживи у сусідів".

Раніше багато було серед хлоп'ят любителів подорожувати: до моря з'їздити, просто провітритися. Таких зараз одиниці, а відсотків 98 - діти з

однозначно кримінальною орієнтацією. За плечима багатьох з них не один злочин.

Це, напевно, теж свідчить про те, що з бездоглядністю ситуація змінилася корінним чином. І не тільки тому, що дітей нікому не потрібних стало більше, не тільки тому, що тепер ними не займається жодна державна структура, але і тому, що тікаючи, вони відразу потрапляють в кримінальне середовище, отримують "професію", згідно якої збираються і жити далі. Життя пожорсткішало, зараз, щоб вижити на вокзалі або в дорозі потрібно красти, грабувати, віднімати у своїх же.

Говорити про безпритульність напевно можна починаючи з 1989 року. З цієї миті почався абсолютний розпад і сім'ї, і державних структур, які повинні займатися дітьми. Якщо раніше погано-бідно за ними здійснювали хоч би формальний призор, то тепер вони стали безпритульними в повному розумінні слова.

І діти змінилися зовсім... Вони пожорсткішали, стали більш злими, хитрішими, почали брехати більш, ніж навіть три роки тому, вони стали залежними від алкоголю та сексуально стурбованими. Дуже багато стало дітей з психічними порушеннями, просто нервових, з затримкою в розвитку, деякі навіть не можуть пригадати як їх звать і хто вони такі є. Воші, гепатит, гонорея - з одного боку, гроші сотнями при затриманні - з іншою.

Тепер усередині відділення не можна розслабитися ні на секунду: у них відносини стали, як в кримінальній зграї - постійно спалахують сутички, навіть між своїми. Особливо, якщо у відділенні цигани.

Стало більше повторних "візитів". Та і зовнішній вигляд змінився: всі брудні, обтріпані. Адже раніше ну максимум тиждень він поневірявся, а зараз по два-три місяці, а то і більше.

2.2. Відмінні риси та зовнішні особливості

Історичний безпритульник значно відрізнявся від безпритульника сучасного, і не тільки тому, що закони моди тоді і зараз були декілька різні, просто тоді жилося гірше навіть тим, кого роздягали. Тому носили в основному єдиний вид одягу - ганчір'я, в гіршому варіанті - лахміття. Це досить зручно, тому що основною гідністю ганчір'я була можливість носити його і взимку, і літом з однаковим успіхом.

«Їх впізнаєш по тому, що вони «більш одягнені» (я не кажу: "краще"), ніж інші діти. Це означає: вони одягають на себе все, що у них є. Окрім боягузів на безпритульнику ще якийсь лахміття», - помічає дослідник радянської дійсності того часу француз Андре Жид, якого потрясли до глибини душі кримські прабабусі і прадідусі нинішніх безпритульників.

Часи тоді були дикі, вдачі простіші, і тому, напевно, ті безпритульники за собою не дивилися (а зараз зустрічаються навіть франти): брудні вони були незвичайно, не говорячи вже про решту достоїнств бродячого життя. Але, як відзначають дослідники, у кожного серйозного і такого, що поважає себе безпритульного колективу був свій собака, рпо котрого всі піклувалися з

підвищеною ретельністю і навіть, страшно сказати, мили мало не кожного тижня, на відміну від себе.

Якісь загальні закономірності в зовнішньому вигляді сучасного безпритульника відсутні. Це залежить від його віку, стажу кочового життя і від професії. Самих старших, яких можна застати на вокзалі тільки пізно вночі, взагалі важко відрізнити від звичайних дітей, якщо не придивитися і не угледіти в погляді щось особливе: загальмоване і рішуче одночасно.

Ці спостереження дуже легко зробити самостійно, побувавши пару разів на залізничному вокзалі або ж пройшовшись по районах перебудов і реконструкцій. Це величезне поле діяльності для педагогів та психологів, благодатне і необроблене.

Нинішній безпритульник, як правило, одягнений з потреби: зайвий одяг, що заважає вільно пересуватися він викидає, а за необхідністю тут же краде потроху. Якщо потрібно "виїжджати в місто" - з'являється куртка з чужого плеча і шапка. А взагалі, безпритульники - великі модники: верхній одяг можуть міняти по кілька разів в тиждень, чого не скажеш про сорочки і земляного кольору майки. Отже особливо не дивуйтеся, якщо на зачуханному восьмирічному хлопці побачите пуховик розмірів на чотири більше.

Дівчата одягаються по-особливому, відповідно до професії: яскраво, з кілограмами косметики на не завжди чистому обличчі, але здалеку або сп'яну справляють пробираюче враження.

Побірушки вважають за краще одягатися жалісливо і не митися, останні погано-бідно за собою дивляться, особливо ті, що працюють на виїзді. Вони умиваються достатньо часто й іноді миють голову, що привело б в праведний гнів безпритульників двадцятих, а якщо з'являються комахи - можуть відстебнути перукареві за стрижку під нуль. Ходити з довгими нігтями вважається не зовсім пристойним, тому їх обкушують.

У відмінності від безпритульників двадцятих, за собаками їм не треба дивитися, тобто кормити, тому що собак у них немає, а якби і були, вони, швидше за все, їх би мучили. З "домашніх тварин" у них є вокзальні бомжі і божевільні, призначені для забав.

2.3. Способи існування безпритульних дітей

Безпритульників можна класифікувати по-різному: по тому, як вони заробляють собі на життя, по тому, як вони стали безпритульниками, і, так би мовити, по характеру їх бродячого життя.

Професії. Якщо раніше, після революції, безпритульники в основному крали, то тепер спектр їх діяльності значно розширився, хоча крадуть потроху всі.

Бутилочники - основні їх доходи складаються з виручки від зданих пляшок. Вони в точності знають де і коли продають пиво і пасуть мужиків від самого прилавка і до останнього ковтка. Пляшки здаються ще тепленькими, відразу ж - щоб не відняли. Якщо день вдалий, і пляшок накопичується так багато, що за один раз понести неможливо - частина віддається на зберігання

якому-небудь бомжеві, одержуючому потім відсоток від доходу. Скуповують пляшки жіночки на тротуарах вздовж доріг, своїх "клієнтів" вони знають в обличчя.

Злодюжки - вони в основному промишляють дрібними крадіжками: обчищають кишені у п'яниць і сплячих, навідуються в камери схову, часто виїжджають в місто - тягати з карманів. Це - майже еліта. Саме їх, як найбільш кваліфіковані кадри, використовують дорослі злочинці, якщо потрібно "постояти на шухері" або, за певну плату, узяти провину на себе при облаві - все одно відпустять. Також вони працюють "навідниками", ухитряючись іноді служити двом "фірмам": тим, хто грабує, і тим, кого грабують. Отже кадри з фільму, коли одна товстенна торговка пиріжками ухитрялася обернути у втечу цілу орду безпритульників, канули в запорошену літу.

Грабіжники (вони ж гопніки) - ці грабують в основному ровесників або "лохів" і п'яних, частіше групами, ніж поодинці. Було б наївно думати, що грабежом займаються тільки 15-річні громили: самому молодшому з мені відомих - дев'ять з половиною років.

Жебраки - цим займається головним чином малеча від 6 до 10 років. Хтось тиняється в центрах міст, хтось - в метро і на товкучках, просто з протягнутою рукою, або пристає до перехожих, а хтось, якщо грамотний звичайно, обзаводиться табличкою: "У мене померли тато і мама", - що частково брехня, оскільки тато і мама - просто алкаші.

"Наймачі" - це ті, яких знімають для задоволень. Є одинаки, але якщо ви побачите, наприклад, біля гральних автоматів на зупинках або у кас продажу квитків на залізничному вокзалі або біля автостанцій пристойних чоловіків в добротному пальті, а поряд з ними - навпочіпки - виснажених хлопчиськ, що тупо дивляться перед собою, - знайте, це - сутенер і його "товар". З сутенером працюють малюки, з ним безпечніше, але дістається «на горіхи» більше.

Професія ця не вважається негожою, оскільки кожен вольний робити з собою, що йому надумається - така мораль безпритульної зграї. А що стосується любителів, то їх вистачає - в день доводиться по п'ять-шість клієнтів.

Серед "наймачів" є особливий, елітний клан - ті хлопчиська, які обслуговують тільки персон прекрасної статі. Вони, як правило, постарше і виглядають попристойніше - професія вимагає. Це - сливки безпритульного суспільства.

До всього іншого, серед безпритульників є "носильщики", які допомагають донести багаж до вагону (іноді відносячи його назовсім), "продавці", які займаються перепродажем цигарок, ухитряючись при цьому хворіти на вірусний гепатит або ще яку-небудь погань. Деякі спеціалізуються на перевезеннях сумнівних вантажів між містами: сировини для наркотиків, награбованго або ще чого-небудь. У дівчат, в основному, одна спеціальність - проституція: можна "на знімання", а можна стати тимчасовою "дружиною" «крутого» хлопця.

Працюють безпритульники, як правило, вдень, і не там, де живуть. Для роботи є ринки та інші багатолюдні місця. Доходи ділять на три частини: одна (найменша) - плата тим, хто їх "пасе", інша (середня) - та, яку можна при всіх витягнути з кишень, якщо вони є, а третя (найбільша) - та, яку ховають в шапку, - заначка.

Типи. Крім спеціальностей, безпритульники діляться на типи. Існує безпритульник осілий, який живе на одному і тому ж вокзалі або в одному і тому ж підвалі по декілька місяців, поки не заберуть в приймач-розподільник. Подальша доля безпритульника вже залежить від того, в яку школу-інтернат він потрапить. Наприклад, з Кропивнянської загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт Черкаської обласної ради (Золотоніський р-н) після ремонту, що зробили рік тому, жодна дитина, навіть потенційні втікачі, не хочуть йти.

Є безпритульник сезонний, який їде на заробітки на південь збирати врожаї помідорів або конопель. Іноді сезонники потрапляють в рабство - скільки їх виживає на плантаціях - не знає ніхто.

Є безпритульник кочівний. Сенс його існування - бродити по всьому СНД у пошуках хлібних місць, залежно від пори року.

Є безпритульник випадковий, волею злочинниці-долі викинутий на вулицю. Він шляється перший час просто так, поки не набуває спеціальності, а його змучене обличчя не перетворюється на цілком угодване.

Є "сімейний" безпритульник, який бомжує разом зі своєю мамою, братами і сестрами. Вони живуть на вокзальній гранітній підлозі. Він, можливо, і радий повернутися додому, але там чи то - війна, чи то - божевільні батьки тому перешкода. Помикавшись з рік, "сімейний" безпритульник рано вранці встає, забирає у сплячої матусі її останнє барахло і відчалює в невідомому, навіть йому самому, напрямі.

2.4. Дозвілля та харчування безпритульних

Основне в їх житті - це, звичайно, "робота". Але про це нижче. Окрім сну, а сплять вони вранці і вдень в затишних куточках (вокзальні можуть, зігнувшись в три погібелі, влаштуватися в кріслах), безпритульники люблять їсти. Єдине місце, де безпритульника можна узяти тепленьким - "лежбище".

12 годин ночі. Безпритульники стікаються до кафе і починається найцікавіше - охота на бомжів. Бомжі - це майже люди, вони дуже потрібні безпритульникам, щоб постійно порівнювати себе з ними, і розуміти, що у них самих не все ще втрачений, і переживати із цього приводу почуття переваги і гордість. Бомжів можна: бити, штовхати, обливати водою і обплывувати, особливо смішить дітей, коли бомжі намагаються наздоганяти кривдників, оскільки зробити вони цього все одно не зможуть ніколи, а тільки махають і плюються. Тут бомж втрачає точки опори і його можна підчепити, перекинути і пробігтися назад і вперед по його тельцеві. Коли бомж вмирає, сперечаються: як скоро його приберуть.

У бруді і нечистотах вокзального життя є і острівець щастя - гральні автомати. На зовнішній вигляд вони теж не дуже презентабельні, але тут можна

забутися. Всі основні засоби витрачаються саме на них. Самі бували з безпритульників стежать за «своїми автоматами», знаходячись неподалеку, та вичікують, так би мовити, свого часу, оскільки знають, що, накопичивши в собі певну суму, автомат повинен частину її «скинути» у вигляді виграшу. Один мій старий знайомий, який володіє декількома ігровими автоматами в Черкасах, розповів, що нещодавно зіткнувся з давно забутою методикою хитрунів щодо «економії» монет – з приходом до України кризи в його ігрових автоматах почали зустрічатися п'ятидесятикопійчні монети з просвердленою дірочкою біля краю, через яку, судячи з всього, пропускається нитка для витягання монети назад з автомату. Ми довго сміялися, пригадавши, як в нашому радянському дитинстві самі використовували цей спосіб, щоб дзвонити з телефона-автомата. Сміх сміхом, а, між іншим, знаєте, яка сума вміщується у великий пластиковий стакан для пива, якщо його повністю заповнити п'ятидесятикопійковими монетами? А безпритульники знають – в повному пластиковому великому пивному стакані вміщується близько 700 грн! Таким чином, можна сказати, що ігрові автомати сприяють зменшенню грабежів з боку безпритульників. Коли виграш отриманий - можна сходити в «кіношку»: у темному залі дуже добре спати. Дивитися безпритульники люблять фантастику, оскільки мордобой вистачає і в реальному житті, а порнографія існує під боком у вигляді їх безпритульних подружок. Улюблена їжа безпритульних, безумовно - "Снікерс", "Марс", морозиво і "Пепсі". На ці продукти повсякденного попиту грошей не жаль.

Харчуватися вважають за краще поодиночі, купувати продукти в дальньому кіоску, щоб ніхто не міг зіставити з'їдене з тією сумою, яка, можливо, залишилася.

На такому раціоні можна протягнути ноги, тому іноді з великим задоволенням поїдаються холодні котлети і різні булочки. Суп майже не їдять, не тому що не люблять, а тому, що з ним багато метушні: у разі небезпеки з собою не понесеш.

2.5. Мова та манера спілкування, звички та звичаї безпритульних

Мова безпритульника не відрізняється буйством фантазії. Говорять, як правило, мало, навіть між собою, але багатозначно. Щоправда, трапляються і базіки, яким важливий сам процес. Від нервів і простуд голоси у них різкі і сиплі, і тому безпритульники нагадують чайок над вокзалом-смітником. Вони дуже багато лаються.

Якщо післяреволюційні безпритульники, які відрізнялися декілька романтичнішою натурою, створили-таки свою мову, то нинішнім - більш практичним - вистачає того, що вже є - напівблатного жаргону і "загальноприйнятої" лексики. Звуть один одного зовсім не по кличках, а в основному: "ей", "ей ти", або просто - ніяк, тому що імена пам'ятають рідко. Якщо клички і вигадують, то, швидше за деякими фізичними даними або зовнішніми відмітними ознаками: "Рудий", "Товстий", "Морда". Будь-який зменшувально-пестливий суфікс, якими їх можуть "обкласти" вразливі

пасажери, або просто ласкаве слово, сприймається як особиста образа або небезпека і викликає негайну відсіч.

Саме тому Вовка, названий мною Вовчиком, шарахнувся від мене, нібито я була хвора, щонайменше, холерою або збиралася дати йому по обличчю.

Свистіти, голосно сміятися, танцювати і набридати перехожим безпритульники не люблять. Вони геть позбавлені демонстративності, достатньо ненав'язливі і мріють тільки про одне, щоб до них не приставали. Це дуже раціональні люди.

Вони не бояться нікого, спокійно, хоча і без радості, спілкуються з психологами, педагогами, журналістами, особливо якщо їх годують. На питання, що будете їсти, безсоромно замовляють багато і вибирають найдорожче.

Безпритульники люблять нехороші анекдоти, ножі і всілякі бухкалки, тобто, пітарди. Не позбавлені пихатості, вони іноді можуть собі дозволити розвернути перед фізіономією якого-небудь роботяги, що давиться жалюгідною котлетою, пачку "Парламенту".

Безпритульники дуже «поважають травку». Після пари «хапок» (затяжок) стають дуже добрими, і їх тягне любити всіх. Вони бродять по залу, вганяючи у фарбу жінок похилого віку, нестерпно до них пристають. Спиртне п'ють не всі. Багато «закидаються» трамаadolом, феном, маркою та іншими синтезованими наркотиками.

Трішечки історії.

На відміну від безпритульника початку третього тисячоліття, сленг безпритульників двадцятих років двадцятого віку був неповторюваний і не вивчений, хоча в сучасних блатних варіантах чутні відгомони минулих часів: "чинаши" - недопалки, "шамовка" - їжа, "сламщики" - друзі і далі до безкінечності.

Безпритульник минулих часів був істотою сентиментальною: обожнював жалісливі пісні про бездомних собак і про самих себе:

По притонам я с детства скитался,
Не имея родного угла,
Ах, зачем я на свет появился,
Ах, зачем меня мать родила...

Улюбленим музичним інструментом були "зубарі", тобто не чищені, як правило, зуби безпритульника. Діти колишніх інтелігентів ухитрилися вистукувати на них навіть ноктюрни Шопена.

Алкоголь був в шані, спостерігачі відзначали крайній ступінь виснаження і спитості дитячих фізіономій, до всього іншого - палили (як втім і зараз) травичку, користувалися кокаїном і хворіли на сифіліс. Відгукувалися на клички (зараз це не дуже поширено): "Ведмежа", "Щур", "Горобець". Справжні свої імена, не кажучи вже про прізвища і по батькові, багато хто і не пам'ятав. Жили колективно, але люди в зграї постійно мінялися. Харчувалися з "общаку", хоча кожен мав і свою значку.

Дуже любили усілякі події: особливо мордобої і смертовбивства, які можна було спостерігати, подаючи коментарі з сусідніх дахів. Іноді пустували самі, але в міру: хіба що граючи перехожим у футбол або вирізуючи з дамської шубки всю частину філе. Знову-таки - карти, ножички, камінчики, в які програвалося все, навіть свої і чужі життя. З дзвіниці прожитих років і порівняно з нинішнім поколінням мешканців вокзалів, історичні безпритульники справляли декілька іронічне і в цілому добре враження.

2.6. Методи роботи з безпритульними

Це тільки так здається, що співробітники правоохоронних органів минулих часів, побачивши на вулиці безпритульників просто хапали їх і силком волочили до притулків. Насправді у роботі з цією категорією дітей була хитра тактика. Їх приручали.

Ну, припустимо, організували спеціальний майданчик, де можна вдень потусоватися і що-небудь з'їсти, що в ті часи було дуже актуальним. Безпритульники звикали до обстановки, до людей, що працюють там, і переставали чекати від них якої-небудь гидоти або обмеження свободи, починали сумувати по теплу і затишку.

Тут-то йому і пропонували ночувати, наприклад, не в казані, а тут - у відкритій при майданчику нічліжці. Найобережніші відмовлялися, згадуючи приказку про котика і пташку, хто послабкіше духом - погоджувалися.

Потім їм натякали, що і вдень, власне кажучи, з цієї нічліжки вони можуть не йти, тим паче, що годують. Щоб не нудно було, можуть просто валятися і спати, а можуть і попрацювати де-небудь в майстерні, не обов'язково, а щоб розім'ятися. Таким чином виходив притулок, а зовсім навіть і не нічліжка.

Потім наступало літо, мешканці притулку і їх друзі з вулиці без усіляких скандалів виїжджали на село: попрацювати і наїстися до відвала, наприклад, молока або яблук. Який божевільний після яблук кинеться назад в брудні підвали? Після яблук і молока всі дружно їхали в організовану на той час трудкомуну або просто в дитячий будинок. Особливу увагу приділяли навчанню різним спеціальностям, для цього створювали кооперативи, майстерні, сільхозбригади...

Але діти були різні. Для хворих організовували спеціальні притулки і дитячі будинки з профілакторіями: для туберкульозних, для сліпих, для глухих, для розумово відсталих... З цими категоріями дітей було простіше.

Інша справа ті, кого тоді називали "морально дефективними". На цих дійсно влаштовували справжнісінькі облави, які показані в численних фільмах. Ловили, доставляли в приймачі-розподільники, в ділянки, а кого і відразу в слідчий ізолятор. А потім, залежно від гріхів, затриманого визначали до різних спеціальних установ. Хто простіше - в спеціальну школу для важковиховуваних - всі, напевно, пам'ятають "Республіку ШКІД", хто серйозніший - в трудові комуні для неповнолітніх правопорушників - як у Макаренко, ну а когось

гнали відразу до Магадана і далі: табори пам'ятають не одне покоління безпритульників.

Це зараз у нас виходить, що після притулків і дитячих будинків більшість підлітків повертаються на ту ж вулицю без коштів для подальшого існування, не дивлячись на те, що кожен випускник школи-інтернату забезпечується місцем в гуртожитку для подальшого отримання проф. тех. освіти в училищі. В ті часи це вирішувалося досить просто. Створювалися спеціальні Будинки підлітків, куди стікалися випускники сирітських установ, їх забезпечували житлом, роботою і різними іншими зручностями до тих пір, поки вони не ставали на ноги. Але тепер, закінчивши училище, ці діти в більшості випадків поповнюють ряди ЗК.

Звичайно, ми не маленькі, щоб не розуміти, що і в СРСР все це було не зовсім ідеально, навіть тоді величезний відсоток випускників шкіл-інтернатів з часом потрапляв в місця позбавлення волі. Щасливою доріжкою проходила невелика частина безпритульників, але **це було**, хай і в режимі тоталітарного виконання. А зараз немає нічого, а те, що дожило до нашого часу, навряд чи доживе до майбутнього року у зв'язку з бурхливим розвитком кризи.

За найскромнішими підрахунками (враховуючи сезонні поїздки) кількість безпритульників до майбутнього року в Україні значно збільшиться. Сприятли цьому буде все наростаюча економічна криза, подальше розкладання державних структур і сім'ї, зростаюча значущість кримінального чинника в житті держави і кожної окремої людини зокрема.

Сплеск безпритульності, вочевидь, чекає на промислові райони нашої держави, де на повний голос заявить про себе структурне безробіття. З цих не дуже благодатних місць діти кинуться в "відкриті зони", що швидко криміналізують, в крупні мегаполіси і прикордонні території, куди безпритульники кинуться за легкою наживою. Цілком вірогідне збільшення кількості безпритульників в тих районах, де ринкові перетворення найбільш глибокі. Також поза сумнівом зросте привабливість тих місць, що залишилися у розпорядженні відпочиваючих: курорти Криму і Карпат, Одеса і Українське узбережжя Чорного моря, куди разом з респектабельними туристами, з кримінальними авторитетами, з відпочиваючими «дикунами» із великим задоволенням поїдуть і безпритульні діти.

Наслідки воїн на Кавказі збільшуватимуть притоку дітей в центральні райони Росії і на Україну - це будуть в основному російськомовні діти з сімей і дитбудинків.

На околицях великих міст почнуть рости «містечка», заселені біженцями, бомжами і безпритульниками, і хто знає, як використають цю орду ті, кому потрібні рядові за для їх армій.

3. Причини появи соціального явища “діти вулиці”

Реальна ситуація в Україні свідчить, що проблема “дітей вулиці” з'явилася не вчора, але за різних умов вона розвивалася по-різному. Іноді навіть важко пояснити, що спонукає дитину залишити родину, школу, близьких людей

і йти на вулицю. Проте, сьогодні можна стверджувати, що існує ряд факторів, які, в основному, дозволяють зрозуміти, чому все частіше діти обирають такий ненадійний і часто небезпечний спосіб життя.

Як відзначають у матеріалах ЮНІСЕФ, феномен вуличних дітей є симптомом надзвичайного соціального й економічного неблагополуччя в країні, а потім і в сім'ї.

1. Соціально-економічні умови появи "дітей вулиці":

- погіршення матеріального становища значної частини населення України;
- збільшення незайнятих дітей та підлітків;
- економічна експлуатація дорослими дитячої праці (залучення до жебракування, крадіжок, махінацій);
- послаблення відповідальності батьків за утримання і виховання дітей;
- загострення розбіжностей і конфліктів між батьками та дітьми;
- ослаблення роботи з організації дозвілля дітей за місцем їхнього проживання і навчання;
- негативні тенденції у засобах ЗМІ, пропаганда насилля і легкого життя.

2. Відмежування дітей від сім'ї:

- безробіття обох чи одного з батьків;
- відсутність постійного місця роботи батьків чи залучення їх до так званого "човникового бізнесу";
- відсутність постійного житла;
- розлучення батьків;
- асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків;
- примус дітей дорослими членами родини до жебракування;
- злочинні дії батьків;
- різноманітні форми насилля, спрямованих і на дітей;
- раннє або позашлюбне материнство;
- неповна родина;
- новостворені родини

3. Соціально-правові основи захисту дітей, що потребують, соціально-педагогічної допомоги.

4. Погляд на безпритульність з боку соціальної психології

Бездоглядність і безпритульність є соціально-психологічними чинниками десоціалізації неповнолітніх, що обумовлюють високий ризик девіантної і делінквентної поведінки. Десоціалізація, що виражається в соціальній дезадаптації індивіда, тобто неадекватності його поведінки нормам і вимогам системи суспільних відносин, приводить до деформації системи внутрішньої регуляції і формування спотворених ціннісно-нормативних уявлень і антигромадської спрямованості (С.А. Белічева). Таким чином, десоціалізація нерозривно пов'язана з деморалізацією особи. Той або інший ступінь

деморалізації особи лежить в основі відповідних форм антигромадської поведінки (А.І. Міллер).

Для вирішення даної проблеми відкриваються різні установи соціальної допомоги і підтримки (соціальні готелі, центри, підліткові клуби, притулки), завданнями яких є реалізація і надання екстреної психосоціальної реабілітації, організація процесу соціореадаптації неповнолітніх.

За матеріалами черкаської газети «Новини тижня» від 26 лютого 2009 року (<http://nt.ck.ua/news/world/28596>), дитячий фонд ООН ініціює в Україні програму «Червона картка дитячій безпритульності». Її метою є соціальна реабілітація підлітків, які живуть або працюють на вулиці, дітей із кризових сімей та притулків.

Програма передбачає залучення дітей вулиць до спорту – зокрема, до футболу. З безпритульними дітьми будуть грати професійні футболісти, а також музиканти і митці. Цей проект реалізовуватиметься у великих містах – Києві, Одесі та Донецьку, розповідає координатор проекту Анна Суходольська: «В притулках, в денних центрах перебування створюються футбольні команди, до яких входять діти з кризових сімей, вуличні діти. І вони займаються футболом, їх тренують професійні тренери. В такий спосіб ми хочемо дітей забрати з вулиці та привернути увагу до проблем цих підлітків».

Тренувати безпритульних дітей, а також забезпечувати їх інвентарем і формою, обіцяють наставники з об'єднання професійних футбольних клубів України. Потім цим дітям допомагатимуть повернутися у сім'ї і розкажуть про Євро-2012, каже речник об'єднання Андрій Палаєв: «Ми дуже зацікавлені у вихованні покоління культурних вболівальників. Це й безпека на стадіонах - до матчів і після. Це дуже актуально».

На сьогодні немає офіційної статистики щодо кількості українських дітей та молоді, які живуть та працюють на вулицях. Але, за оцінками експертів ООН, їх може бути понад сто тисяч. Здебільшого ці діти споживають наркотики, спиртне та мають високий ризик захворіти на ВІЛ/СНІД. Майже 30% дівчат та 7% хлопців серед «дітей вулиці» є жертвами сексуального насильства, констатують в ЮНІСЕФ.

Одним із завдань реабілітаційної роботи є корекція етично-сміслової сфери, яка впливає на регуляцію соціальної поведінки та формування світогляду безпритульних дітей.

У вітчизняній загальній і соціальній психології етично-сміслова сфера особи розглядається в контексті регуляції поведінки і діяльності. Етична регуляція визначається як вища форма саморегуляції (Хвостов Б.В., 1976), і виражається в таких формах як норми-заповіді, принципи, ідеали, поняття добра і зла, справедливості, боргу, відповідальності (Дробницький О.Г., 1977). Існують різні теоретичні підходи до вивчення і визначення провідних компонентів етично-сміслової сфери особи. Аналізується вплив інтеріорізованих соціальних норм на поведінку людини через систему внутрішніх чинників регуляції - самосвідомість, самооцінку, мотиваційну

систему, а також дію соціальних норм на формування ідеалів, переконань, етичних утворень (М.І. Бобнева, 1979). В якості внутрішніх регуляторів поведінки виділялися відносини людини, як стани, передуючі її вчинкам (В.Н. Мясіщев, 1960), мотивація, до якої стягуються такі властивості особи як спрямованість, ціннісні орієнтації (В.Г. Агеєв, 1976). У інших роботах регуляторами поведінки «вищого порядку» розглядалися цінності, що характеризують відношення людини до світу, і виступаючі у якості смислообразуючих мотивів (Ю.М. Жуків, 1976), моральність як ціннісна орієнтація, здійснювана через дихотомію «добра» і «зла» (А.І. Тітаренко, 1974). У диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки, запропонованій Ядовим В.А., була зроблена спроба об'єднати ці різні регулятори (установки, соціальні установки, спрямованість особи, ціннісні орієнтації). У руслі теорії діяльності (Леонтьєв А.Н., Ельконін Д.Б., А.В. Запорожець та інші) етичний розвиток виступає як привласнення моральних норм, їх узагальнення і перетворення на внутрішні «моральні інстанції». Моральна норма сприймається суб'єктом на двох рівнях - як значення і як особовий сенс.

У концепції ціннісного, усвідомлено-емоційного засвоєння моральності (Л.І. Рувінський, 1981) механізм засвоєння етичних норм і принципів ґрунтується на емоційному відношенні до них, єдності знання і переживання. У ціннісно-нормативній концепції (Г.Е. Залеський, 1994) проблема формування переконань, перехід уявлень і понять в переконання зв'язується із становленням особливої оціночної діяльності, оволодінням способами соціального орієнтування. Як регулятор поведінки також розглядалася самосвідомість (І.І. Чеснокова, 1977; В.В. Столін, 1983; А.В. Захарова, 1989), в яку входять етичні категорії, самооцінка, етично опосередковані форми самовідносин (совість, борг, гордість, вимогливість). Структури етичної свідомості виконують мотивуючі, цілеутворювальні функції, впливають на розвиток особи, її риси, служать формою самоконтролю, відображають етичний досвід.

Таким чином, як наголошувалося вище, в психології існують різні підходи до етичного розвитку, формування етичної сфери. Ми виділяємо в етично-смісловій сфері структурний і змістовний компоненти. Структурний компонент включає ієрархію мотивів (в т.ч. етичних мотивів), цінностей, засвоєних соціальних норм, а також самооцінку і особові особливості. Змістовний компонент включає обізнаність про етичні норми, відношення до них, засноване на минулому досвіді, осмислення, розуміння соціальних норм.

Вітчизняними авторами були проведені численні дослідження формування етичних якостей, думок, переконань, особливостей розуміння моральних понять у дітей і підлітків з нормативною поведінкою (А.Л. Ширман, 1948; В.І. Селіванов, 1949, В.А. Крутецкий, 1962; Т.В. Рубцова, 1956; А.І. Лавріненко, 1970; Н.Е. Фокина, 1978; Є.В. Субботський, 1983; Г.І. Шкльник, 1983 і ін.). На контингенті підлітків-правопорушників проводилися дослідження мотиваційної (в т.ч. етичною) сфери, особливості емоційно-етичних відносин в сім'ях (Г.Г. Бочкарьова, 1972, 1980), а також формування

етичних якостей особи (Д.І. Фельдштейн, 1972; А.С. Новоселова, 1975), особливості розуміння ситуацій насильства і приниження людської гідності (В.В. Знаков, 1990), аналізувалися сенсообразуючі чинники делінквентної поведінки (І.А. Кудрявцев, Г.Б. Морозова і ін., 1996).

Проте, як наголошувалося вище, категорія «дітей вулиць» в даний час мало вивчена. Малочисленні дослідження, проведені на бездоглядних і безпритульних підлітках, носять соціологічний або соціально-психологічний характер, і уявляють статистичні дані про причини втеч дітей і підлітків з дому, вікові межі бродяження неповнолітніх, особливості сімейної ситуації і близького оточення (Ю.А. Клейберг, 2001; С.А. Бадмаєв, А.Л. Гройсман, В.Ф. Матвеев; В.Ф. Пиріжків, 2001). Досліджень, направлених на вивчення особи бездоглядних і безпритульних підлітків також украй мало. Одне з них було виконано в 20-х рр. ХХ століття П.Г. Вельським. Він прагнув зрозуміти особливості особи правопорушників-безпритульників шляхом вивчення їх емоціонально-потребностної сфери, виявляючи домінуючі примітивні потреби («гіпер-емоції») і етичні мотиви («етичних емоцій»).

Перебудова і перетворення в суспільстві, політичні, соціально-економічні, екологічні кризи і потрясіння, будучи глобальними, загальнодержавними чинниками, впливають на процес соціалізації і становлення особи неповнолітніх, статус і положення сім'ї, зміни в суспільній свідомості і трансформацію соціальних норм. Зростання дитячої і підліткової бездоглядності і безпритульності, що відбувається на фоні вище перерахованих чинників, обумовлює пошук нових шляхів психологічної корекції і психосоціальної реабілітації підлітків.

5. Аналіз причин виникнення і зростання безпритульності

Основною причиною виникнення і зростання безпритульності і бездоглядності є руйнування державної інфраструктури соціалізації і суспільного виховання дітей без формування нової ефективної структури соціалізації і дозвілля дітей в умовах ринкових відносин.

Істотно скоротилося число, виросла оплата і знизилася доступність для сімей дитячих дошкільних установ, освітніх закладів, будинків дитячої творчості, дитячих санаторіїв, будинків культури, спортивних установ, музеїв, установ сімейного відпочинку і дозвілля та літнього відпочинку дітей, музичних і художніх шкіл. Припинили існування піонерська організація і комсомол, численні безкоштовні шкільні гуртки і секції. Негативну роль зіграла відміна обов'язкової середньої загальної освіти і комерціалізація професійної освіти. Після закінчення 9-го класу багато 15-річних підлітків не працюють і не вчаться. Збільшується число дітей, що ніколи не вчилися. Діти витісняються на вулицю.

Іншою причиною бездоглядності є криза сімей: зростання бідності, погіршення умов життєдіяльності і руйнування етичних цінностей та виховного потенціалу сімей.

Разом з традиційними бідними - неповними сім'ями, сім'ями пенсіонерів і інвалідів, багатодітними сім'ями, студентськими сім'ями, сім'ями з малолітніми дітьми, в Україні з'явилися так звані «нові бідні» - повні сім'ї з працюючими батьками і 1-2 дітьми. Це сім'ї працівників бюджетних галузей, підприємств, що затримують виплату заробітної плати, а також сім'ї безробітних.

В результаті зростання смертності чоловіків в молодому віці, розлучень і позашлюбної народжуваності збільшується число неповних сімей, що мають менші можливості для змісту і виховання дітей.

Послаб виховний потенціал сімей, руйнуються її етичні засади, втрачаються фундаментальні людські цінності. Збільшується число дітей, що постраждали від жорстокості батьків, психологічного, фізичного і сексуального насильства. Поповнюється число дітей з сімей, в яких батьки втратили здатність нагодувати і одягнути дітей, дати їм освіту і виховання. Через пияцтво, наркоманію, аморальний спосіб життя, через відмову від змісту виховання дітей держава вимушена позбавляти батьків батьківських прав.

Сформувалася нова система комерційної і кримінальної експлуатації дитячої бездоглядності. Роста дитяча наркоманія і алкоголізація, діти залучаються до кримінальних співтовариств.

Діти і підлітки можуть вільно придбати алкоголь і наркотики на дискотеках, в учбових закладах, зокрема в школах. До негативної дії схильні сьогодні всі українські діти, в т.ч. з благополучних сімей.

Несприятливий вплив на соціалізацію дітей часто надають засоби масової інформації, що проводять відкриту і неприховану пропаганду сексуальної вседозволеності, порнографії, насильства, злочинності, наркоманії.

Змінилися репертуар дитячих театрів і кіно, політика книговидання для дітей. У дитячому і молодіжному середовищі часто культивуються гірші зразки закордонної моралі і культури.

6. Проблеми державної політики

У 90-і роки державою створена нова система реабілітації дітей і підлітків, що знаходяться у важкій життєвій ситуації. В той же час загальна стратегія державної діяльності збудована недостатньо ефективно, не забезпечена профілактична спрямованість і належна координація роботи.

Школи-інтернати переповнені, держава не в силах охопити підтримкою всіх українських безпритульних і бездоглядних дітей.

Але лише нарощування числа спеціалізованих установ для безпритульних і бездоглядних дітей не вирішить проблеми. Необхідно боротися з причинами, а не з наслідками негативних процесів, що породжують попадання дітей у важку життєву ситуацію.

Потрібний повний облік і оздоровлення всіх неблагополучних сімей: працевлаштування батьків, лікування їх від алкоголізму, надання допомоги по нормалізації внутрісімейних відносин, у вирішенні правових, медичних, житлових і інших проблем, забезпечення постійного патронажу проблемних і

кризових сімей. Для виявлення кризових сімей і роботи з ними потрібна спільна діяльність всіх органів влади і управління і всіх установ і галузей соціальної сфери на території (комісій у справах неповнолітніх, інспекцій у справах неповнолітніх, установ освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, зайнятості населення, житлово-комунального господарства, органів внутрішніх справ, прокуратури, органів опіки і піклування тощо).

Не всі сім'ї піддаються реабілітації. Важливо розвивати альтернативні форми сімейного виховання дітей: усиновлення, опіки і піклування, приймальні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу.

Проте, головним завданням є забезпечення повноцінного фізичного, психічного і духовного розвитку, професійної освіти і здорового дозвілля всіх дітей на кожній території.

Цю задачу неможливо вирішити без участі самих сімей, громадських організацій, релігійних конфесій, наукових установ, волонтерів, промисловців і підприємців.

Ліквідація безпритульності і профілактика бездоглядності вимагають комплексного підходу до реалізації державної політики підтримки сім'ї і дитинства, зміни її пріоритетів.

7. Профілактика бездоглядності та безпритульності

7.1. "Діти вулиці", їх шлях на вулицю

Державна система соціального захисту, яка трансформується в нових умовах, поки що є не настільки гнучкою, щоб своєчасно і адекватно реагувати на існуючі негативні соціальні прояви. Незахищеною категорією у будь-якій країні є діти, члени сім'ї, що потребують допомоги від суспільства у вирішенні своїх проблем. Більшість таких сімей, як правило, перебувають у складному матеріальному, психологічному, емоційному становищі. Не бажаючи примиритися з реальністю, діти йдуть з рідних домівок. У значної частини з них фактично немає рідних сімей, оскільки батьки п'ють, або перебувають у місцях позбавлення волі. Діти змушені проживати у чужих людей, у сім'ях родичів, в оточенні інших дітей, на вокзалі, залишених будівлях тощо.

За останні 10 - 15 років кількість дітей, які більшу частину часу, в тому числі й нічного, перебувають на вулиці, набула значного масштабу. З'явилася нова категорія дітей, яких звично називають "діти вулиці". У державних закладах про них говорять як про безпритульних соціальних сиріт, позбавлених батьківської опіки.

У Законі України "Про охорону дитинства" (2001 р.) визначені поняття "безпритульна дитина", "дитина-сирота".

В Україні спостерігається катастрофічне збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування. Із 80 тисяч дітей-сиріт позбавлених батьківської опіки, лише близько 7% - біологічні, тобто реально не мають батьків. Решта — діти, котрі стали сиротами при живих батьках. Частина таких дітей іде жити на "вулицю", і вулиця стає них домівкою.

Саме тому постала необхідність надання соціальної допомоги цим дітям, що дозволить їм повернутися (при можливості та доцільності) до рідної сім'ї, знайти інше постійне місце проживання (інтернат, опіку прийомну сім'ю), розпочати повноцінне самостійне життя.

У 90-х роках для вирішення даної проблеми в Україні була система державних і недержавних притулків. Однак, більшість із них є закладами закритого типу, куди діти підліткового віку добровільно звертаються.

За визначенням ЮНІСЕФ, "діти вулиці" - це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем перебування. Безперечно, дане визначення не охоплює велику кількість дітей, які з різних причин опинилися на вулиці. Адже є й такі, котрі мають домівку, батьків або близьких людей. Паралельно функціонують два поняття: "діти, які працюють на вулиці" і "діти, які живуть на вулиці разом зі своєю сім'єю".

За визначенням Дитячого Фонду Об'єднаних Націй до "дітей вулиці" належать:

- діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);
- діти, які підтримують контакт з сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля (сексуальне, психічне) проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці (бездоглядні діти);
- діти — вихованців будинків інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави).

Збільшення кількості "дітей вулиці", в першу чергу, зумовлене динамікою сімейного життя. Як зазначилось у доповіді ЮНІСЕФ Незалежної комісії з гуманітарних питань ООН у 1990 році: "Дитина потрапляє на вулицю через те, що її сім'я переживає кризу, і якщо ще не розпалася, то перебуває на межі розпаду".

Результати досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, проведених на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді у 2002 році показали, що до "дітей вулиці" в Україні слід віднести наступні групи неповнолітніх:

- безпритульні діти - діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки;
- бездоглядні діти - діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних

захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

- діти-втікачі з навчально-виховних закладів - діти, яких не влаштовують умови життя й виховання у цих закладах, які зазнали психологічного, фізичного або сексуального насилля у закладах інтернатного типу або притулках;
- діти-втікачі із зовні благополучних сімей - діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку;
- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці;
- діти, позбавлені систематичної батьківської турботи, аутсайтери шкільних колективів;
- діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

В Україні до сьогодні не існує вичерпного визначення цієї категорії дітей, тому “дітей вулиці” розглядають як неструктурований об’єкт: до нього належать діти, які залишилися без батьківської опіки й визначеного проживання; діти, які мають сім’ю, але тимчасово втратили з нею зв’язки; мають дім і сім’ю, але перебувають протягом дня на вулиці; які заробляють кошти жебракуванням і крадіжками; схильні до бродяжництва та інших видів асоціальної поведінки. Без сумніву, у різних категорій дітей існує і різна мотивація виходу на вулицю.

Враховуючи багатоваріантність шляхів виходу дітей на вулицю, можна дати таке визначення суті поняття “діти вулиці”:

- 1) головною ознакою, за якою дитину можна віднести до “дітей вулиці” є та, що більшу частину часу вони проводять саме там;
- 2) “діти вулиці” - діти, які офіційно не визначені позбавленими батьківської опіки, але фактично можуть бути визнані соціальними сиротами, оскільки батьки з певних причин не займались належним їх вихованням. Поняття “діти вулиці” об’єднує в собі безпритульних і бездоглядних дітей.

Починаючи з 1997 року, в Україні проводився ряд досліджень визначення основних характеристик “дітей вулиці”, з’ясування їх стилю життя й потреб:

- більшість “дітей вулиці” - діти підліткового віку;
- хлопчиків на вулиці більше, ніж дівчаток;
- більшість підлітків виховується у багатодітних сім’ях;
- надто часто “діти вулиці” проживають у нетипових для України сім’ях: без батьків або тільки без матері чи без батька;
- серед батьків таких дітей нерідко зустрічаються освічені люди, які мають постійну роботу;

- значна частина “дітей вулиці” мають проблеми з найближчими родичами;
- значний вплив на прискорення процесу переходу дитини до такого статусу має низьке матеріальне становище сім’ї;
- значна частина “дітей вулиці” заробляють гроші самостійно, причому дуже часто “робота” дає гарні прибутки, але є асоціальною: крадіжка, жебракування, надання сексуальних послуг та ін.;
- “діти вулиці” часто зазнають експлуатації й насилля з боку ровесників і дорослих на вулиці та вдома;
- діти нерегулярно харчуються, часто голодують;
- “діти вулиці” вживають алкоголь, наркотики, палять цигарки.

НЕПОВНОЛІТНЯ ЗЛОЧИННІСТЬ

Цікавість до висвітлення в даному посібнику цього розділу обумовлена, з одного боку, істотною роллю, яку займає підліткова злочинність в загальній структурі злочинності, з іншого - необхідністю корінного перегляду концептуальних підходів до профілактики протиправних проявів серед неповнолітніх, до кримінально-правової політики.

Вивчення проблем підліткової злочинності, так само як і злочинності загальної, вимагає врахування тієї конкретної ситуації - політичної та соціально-економічної, на тлі якої формуються і розвиваються криміногенні процеси. На жаль, доводиться констатувати, що в даний час політичний і соціально-економічний фон надає явно негативного впливу на молодь, в тому числі й підлітків.

Стійка тенденція до погіршення економічних умов життя основної маси населення країни, у тому числі з неповнолітніми дітьми, призводить до зростання психо-емоційних перевантажень і посилення кризи в сімейних відносинах. У свою чергу зазначені обставини сприяють відродженню дитячої бездоглядності як соціального явища. Сказане є характерним як для України в цілому, так і для Черкаської області зокрема. В цих умовах особливу тривогу викликає відсутність єдиної регіональної програми підтримки сім’ї та сталого фінансування тих заходів з підтримки сім’ї, які в нашій державі все ж таки здійснюються. Однак на криміногенну ситуацію впливають не тільки економічні чинники. Не менш актуальною є й ідейно-моральна криза, що продовжується. У молодіжному, у тому числі і підлітковому середовищі, культивуються негативні стереотипи поведінки, отримують все більше поширення алкоголізм і наркоманія, вкорінюється егоїстична і утриманська психологія. Невизначеність, невпевненість у майбутньому, зростаюче безробіття, труднощі, пов’язані з отриманням освіти, падіння престижу ряду професій породжують критичне ставлення до навчання, ведуть до примітивізації свідомості, а багатьох підлітків штовхають в кримінальне середовище. Нинішня молодь дорослішає в роки великих змін. Батьківщина постає перед нею як будинок, в якому йде постійний ремонт. Її світогляд,

система моральних цінностей складаються в світі кричущих суперечностей, стихійного, «дикого» ринку, правового нігілізму, соціальної незахищеності. У хворому суспільстві більше за все страждають самі чуйні - діти та молодь.

Перш, ніж перейти до конкретного розгляду злочинності неповнолітніх необхідно дати поняття неповнолітньої злочинності. Вочевидь, що в понятті неповнолітньої злочинності приховано два терміни: по-перше, це поняття злочинності, і, по-друге, це поняття неповнолітнього злочинця. Визначень злочинності незліченна безліч. Вони несуть в собі відбиток філософських поглядів авторів, соціологічних шкіл і напрямів, правових поглядів і навіть релігійних. Перш за все, *злочинність – то є форма соціальної поведінки людей, що порушує нормальне функціонування суспільного організму*. Але такими порушеннями є і аморальні вчинки, і те, що називають поведінкою з відхиленнями. З усіх порушень саме злочинність найбільш небезпечна для суспільства. Крім того, *злочинність - соціально-правове явище*, бо сама цифра злочинності складається із суми здійснених в даному суспільстві і в даний період часу злочинів. Однак злочинність є не проста сума скоєних злочинів, а явище, котре має свої закономірності існування, внутрішньо суперечливе, пов'язане з іншими соціальними явищами.

Співвідношення злочинності та конкретних злочинів є співвідношенням цілого і частини, загального і одиничного. Злочинність - це сукупність злочинів. Не буде такої сукупності, не буде злочинності як явища специфічно соціально-правового. Не буде настільки ж специфічних форм і методів боротьби з нею, повинно буде "зникнути" кримінальне (і не тільки кримінальне) законодавство, суди та інші атрибути, породжені наявністю злочинності як суспільно-небезпечного явища.

Найбільш точно, на мою думку, саме поняття злочинності сформульовано в підручнику "Кримінологія" під редакцією академіка Кудрявцева. У даній роботі представлена як: *негативне соціально-правове явище, що існує в людському суспільстві, що має свої закономірності, кількісні та якісні характеристики, яке тягне за собою негативні для суспільства і людей наслідки, і вимагає специфічних державних і громадських заходів контролю за нею*.

Обов'язковою умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності є досягнення нею певного віку. Особливо дбайливе ставлення суспільства до неповнолітніх простежується навіть після здійснення останніми протиправного діяння. Це можна простежити в особливостях залучення їх до кримінальної відповідальності.

Можна зробити висновок, що злочинність неповнолітніх являє собою ніщо інше, як сукупність негативних, соціально-правових явищ, а саме антигромадських і протиправних діянь, скоєних особами що не досягли 18 - річного віку.

Важливою є масштабність завдань з охорони життя і здоров'я підростаючого покоління і формування у зв'язку з цим державної політики

щодо захисту прав і законних інтересів дітей. Особливості у генезі й мотивації скоєних неповнолітніми злочинів зумовлені специфікою їх виховання і життєдіяльності (відносно обмежений період формування особистості, інтенсивність соціальних позицій, кола і змісту соціальних функцій, обмежена дієздатність тощо). Із цими особливостями тісно пов'язані специфіка рівня і структура, причини і динаміка високої злочинної активності підлітків.

Особи, що чинять протиправні дії в ранньому віці, пізніше, як правило, значно важче піддаються виправленню, і в результаті складають основний резерв для дорослої та рецидивної злочинності. Навпаки, найбільш ранні виявлення і своєчасне прийняття необхідних профілактичних заходів до підлітків, які роблять перші правопорушення, що не становлять поки що великої суспільної небезпеки, у значній мірі дозволяють не допустити формування у цих осіб стійкої спрямованості на вчинення в подальшому будь-яких злочинів. Все це разом обумовлює необхідність всебічного аналізу злочинності неповнолітніх як відносно самостійного феномену, опрацювання заходів для її попередження, тобто аналіз повинен полягати в особливостях підходу, а не в особливому підході, що ізолює вивчення злочинності неповнолітніх від вивчення інших її видів. Саме тому в предмет вивчення злочинності неповнолітніх обов'язково включаються питання про її місце у всій злочинності, про співвідношення злочинності молоді та дорослих (у тому числі про вплив віку початку злочинної діяльності на рецидив, про вплив дорослих злочинців на неповнолітніх і тощо).

У методологічному відношенні неправильно також порівнювати показники злочинності неповнолітніх і всієї злочинності, начебто мова йде про самостійні явища. Фактично, в цьому випадку здійснюється порівняння частини і цілого, що включає цю частину. Порівняння необхідно вести за принципом "частина з частиною", виділяючи показники груп різної кримінальної активності: в середовищі неповнолітніх, молодих дорослих (18-21 рік) і більш старших вікових контингентів.

1. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця

Кримінологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця зводиться:

- по-перше, до статевовікової характеристики неповнолітніх, що скоїли злочини (яку частку із загальної кількості злочинів, скоєних неповнолітніми займають злочини, що здійснюються особами чоловічої та жіночої статі);
- по-друге, до характеристики злочинності різних за родом занять соціальних груп неповнолітніх (відмінності у злочинній активності контингентів неповнолітніх, що виділяються в залежності від їх роду занять);
- по-третє, до характеристики особистісних особливостей неповнолітніх злочинців (втрата зв'язків з навчальним чи трудовим колективом, рівень освіти тощо).

1.1. Статеві та вікові характеристики неповнолітніх, які вчинили злочини.

Дослідники постійно наголошують, що питома вага осіб чоловічої статі серед неповнолітніх злочинців завжди істотно вище їх питомої ваги у населенні даної вікової групи, що проживають у відповідних регіонах. Частка дівчат, які вчиняють злочини, навпаки, значно менше їх питомої ваги у населенні.

Суттєво також і те, що питома вага осіб жіночої статі в злочинності неповнолітніх менша в порівнянні з аналогічними показниками дорослої жіночої злочинності. Однак треба враховувати, що протиправна активність у вчиненні суспільно небезпечних діянь у дівчат теж досить висока, але головним чином до досягнення ними віку кримінальної відповідальності. За статистичними даними, питома вага осіб жіночої статі серед неповнолітніх, які перебувають на профілактичному обліку в органах міліції, завжди приблизно в 2-2,5 рази вище питомої ваги їх серед неповнолітніх, що скоїли злочини. Ще вище він серед дівчат, що здійснюють правопорушення і поставлених на внутрішньошкільні, внутрішньоучилищні обліки (25-30%). Кожна третя повія є неповнолітньою. Нерідко вони виступають в ролі наводниць, співучасниць у крадіжках, пограбуваннях, вимаганнях, шахрайствах і навіть вбивствах.

Багатьма дослідниками наголошується більш високий, у порівнянні з юнаками, відсоток злочинів, що здійснюються дівчатами в тверезому стані, поодиноці, у житлових приміщеннях, а не на вулиці. Їх злочини носять більш прихований характер, менш зухвалі та небезпечні. У дівчат дещо інша, ніж у юнаків видова структура злочинів. Найчастіше вони здійснюють крадіжки грошей, цінностей, речей. Питання про жіночої злочинності ми більш детально розглянемо в одній з наступних частин.

1.2. Характеристика злочинності різних за родом занять соціальних груп неповнолітніх

Кримінологами зафіксовані істотні відмінності злочинної активності контингентів неповнолітніх, що виділяються в залежності від їх роду занять. За ступенем цієї активності всі вони з року в рік ранжуються (якщо йти по порядку спадання) в строго визначеному порядку:

- 1) не працюючі і ті, хто не вчиться;
- 2) учні професійно-технічних училищ;
- 3) учні загальноосвітніх шкіл;
- 4) учні технікумів і коледжів;
- 5) студенти ВНЗ .

Судячи з розрахунків, така констатація правильна й на сьогоднішній день. Однак є ряд обставин, що дозволяють відзначити деякі нові тенденції. Протягом ряду років йде процес помітного зближення майже всіх (за винятком непрацюючих і таких, що не навчаються) категорій неповнолітніх за рівнем проявляємої ними активності у скоєнні злочинів. Причому, з кримінологічної точки зору, особливо важливий той факт, що зближення різних контингентів правопорушників відбувалося в основному через зростання кількості

злочинних проявів, зафіксованих статистикою стосовно до таких раніше благополучним груп, як учні технікумів, студенти ВНЗ, школярі.

1.3. Деякі особистісні особливості неповнолітніх злочинців

Майже для всіх неповнолітніх, що встали на шлях вчинення злочинів, вибір такого варіанту поведінки безпосередньо або, в кінцевому рахунку, пов'язаний з особистісними деформаціями.

Особливості інтересів, потреб, відносин у сфері провідної діяльності, що характерні для неповнолітніх злочинців, включають стійку втрату зв'язків з навчальним чи трудовим колективом, повне ігнорування їх правових і моральних оцінок. Будучи вираженням і наслідком відповідних ціннісних орієнтацій, негативного ставлення, що складається в цьому виді діяльності, таке ставлення істотно ускладнює як соціалізацію, так і ресоціалізацію підлітків у процесі їх виправлення та перевиховання.

У виробничій сфері цих підлітків характеризують відсутність інтересу до виконуваної трудової діяльності, утилітарне ставлення до професії (як до можливості отримати з неї тільки матеріальну та іншу споживчу вигоди), відсутність пов'язаних з нею планів, відчуженість від завдань виробничого колективу, його потреб. Такі підлітки не відчувають страх звільнення, так як вважають, і небезпідставно, що завжди зможуть без зусиль влаштуватися в інший навчальний заклад, на інше підприємство і навіть, більше того, забезпечити собі високий грошовий та інший споживчий доходи, використовуючи умови ринкового свавілля, що склалися в останні роки в країні.

Прагнення до досягнення успіхів у навчальній і виробничій діяльності, громадській роботі у правопорушників заміщено, як правило, дозвільними потребами та інтересами. Сама система оцінок і переваг у таких людей все більше орієнтується на цю сферу. Саме тут фіксуються і гіпертрофовані потреби, і інтереси, пов'язані з гонитвою за модним одягом, інформацією, значущою для даного мікросередовища, тощо.

На відміну від особистості з позитивними, схвалюваними суспільством інтересами і потребами, розвиток їх у правопорушників часто йде як би у зворотному напрямку. Фактичне, в основному безцільне, проведення часу формує відповідний негативний інтерес. Він закріплюється в звичках, які, у свою чергу, ведуть до формування соціально-негативних потреб. Відповідно спотвореного розвитку потреб на поведінковому рівні виробляються звички до суспільно небезпечних, протиправних способів їх задоволення.

У середовищі неповнолітніх правопорушників визнається допустимим порушення кримінально-правової або будь-якого іншої правової заборони, якщо дуже потрібно, в тому числі, якщо цього вимагають інтереси групи. Необхідність дотримання вимог закону співвідноситься головним чином зі ступенем імовірності покарання за допущені порушення.

Емоційна невірноваженість, марнославство, впертість, нечутливість до страждань інших, агресивність також можна віднести до найбільш поширених

характерологічних рис неповнолітніх злочинців. При цьому мова йде не про вікові особливості, які були б властиві основній масі підлітків взагалі, а саме про криміногенні зрушення, деформації у морально-емоційній, моральній сферах, характерних саме для осіб, що скоюють злочини.

Основною причиною більш інтенсивного виникнення та розвитку, психогенно обумовлених аномалій у неповнолітніх правопорушників є неблагополучні умови їхнього сімейного виховання, що виражаються, у тому числі і в наявності різних нервово-психічних захворювань у батьків, в їх алкоголізмі та пияцтві, протиправному і аморальному способу життя, жорстокості в сім'ях.

В якості соціально обтяжених дефектів психофізичного та інтелектуального розвитку та стану, маючих більш високий ступінь поширеності серед неповнолітніх злочинців у порівнянні з підлітками, які правопорушень не здійснювали, дослідниками зафіксовані:

- різні порушення психофізичного розвитку, що відбулися в період внутрішньоутробного розвитку, пологів, в дитячому і ранньому дитячому віках;
- захворювання на алкоголізм;
- явище фізичного інфантилізму (млявість, швидка стомлюваність, знижена працездатність і тощо) або виражене відставання у фізичному розвитку, включаючи дефекти зовнішнього вигляду;
- знижений рівень інтелектуального розвитку, що створює труднощі у спілкуванні з однолітками, що утруднює придбання необхідної інформації та соціального досвіду.

В абсолютній більшості неповнолітній злочинець - це особа, яка володіє навичками, схильностями, стійкими стереотипами антигромадської поведінки. Випадково скоюють злочини з них одиниці. Для інших характерні:

- постійна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (лихослів'я, поява в нетверезому вигляді, приставання до громадян, псування громадського майна тощо);
- пристрасть до спиртних напоїв, до наркотиків, до азартних ігор;
- бродяжництво, систематичні втечі з дому;
- ранні статеві зв'язки, статева розбещеність;
- створення конфліктних ситуацій, постійні сварки в сім'ї, тероризування батьків та інших членів сім'ї;
- звичка до присвоєння всього, що погано лежить, що можна безкарно відняти у слабкого.

ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ

1. Сутність проблеми

Даний розділ присвячено розгляду проблеми жіночої злочинності, яка цікавила і продовжує цікавити вже не одне покоління дослідників. Інтерес до явища жіночої злочинності цілком зрозумілий з урахуванням особливого місця

жінок в системі суспільних відносин, важливості соціальних ролей і функцій, які вони виконують у житті суспільства і вкрай несприятливих наслідків кримінальних форм їх поведінки.

В даний час є велика необхідність у вивченні жіночої злочинності, які джерела живлять даний вид злочинності в цілому, в чому причини злочинної поведінки жінок, заради чого вони допускають подібні дії. Це необхідно у зв'язку з інтенсивним зростанням даного виду злочинності в нашій державі. З тим, що злочинна поведінка жінок надає самий негативний вплив на суспільство, його інститути і спільності, особливо на родину, на її морально психологічну атмосферу в цілому. Жіноча злочинність як би є показником морального здоров'я суспільства, його духовності, ставлення до базових загальнолюдських цінностей.

У силу ряду біологічних, психологічних факторів жінка покликана виконувати специфічні функції і ролі, які роблять її особливо вразливою в плані соціальної оцінки, громадської думки, гостроти реагування держави на аномальну поведінку. Призначення жінки - стати матір'ю і вихователькою своїх дітей, цементуючою «силою» мікроелемента суспільства - сім'ї, зумовлює значимість соціально схвалюваних і допустимих форм поведінки, які дають простір для творчості, творчої діяльності у сфері суспільного виробництва, в сімейно-побутовій сфері. Оскільки жінок відрізняє особливе положення в системі функціональних відносин у суспільстві, відхилення в поведінці найбільш яскраво проявляються у тяжких наслідках, що відносяться безпосередньо до їх особи, сім'ї, фізичного та морального становлення підростаючого покоління, суспільства в цілому. Однак, життєва активність, зусилля окремих жінок направляються не на множення суспільних багатств, а на пошук шляхів і засобів для добування протиправним шляхом доходів, здатних задовольнити матеріальні або інші потреби. При цьому завданий суспільству моральний збиток «виражається в тому, що жінки, котрі стали на злочинний шлях, тим самим розбещують, деморалізують оточуючих, особливо надаючи негативного впливу на підростаюче покоління фактом свого матеріального благополуччя, досягнутого шляхом різного роду махінацій, які нерідко залишаються нерозкритими і безкарними».

Асоціальні дії жінок чинять найруйнівніший вплив на підростаюче покоління: зрозуміло, що ті з них, які крадуть, постійно пиячать або займаються проституцією, не можуть забезпечити належного виховання своїх дітей. У наявності ми отримуємо найтісніший зв'язок жіночої злочинності зі злочинністю неповнолітніх.

Жіноча злочинність характеризується поряд з рисами, спільними для всієї злочинності певною специфікою, яка дозволяє виділяти і розглядати цю категорію злочинів як щодо самостійного елемента злочинності.

1.1. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності

Більшість авторів під злочинністю розуміють негативно правове явище, що існує в людському суспільстві, що має свої закономірності, кількісні та

якісні характеристики, які тягнуть негативні для суспільства і людей наслідки, і вимагає специфічних державних і громадських заходів контролю за нею.

Жіноча злочинність як самостійна проблема стала формуватися лише в останні роки. Пов'язано це, мабуть, з накопиченням і, головне, збагаченням кримінологічної інформації. Поява проблеми жіночої злочинності визначаються, в першу чергу, масштабами і небезпечними наслідками антигромадських дій жінок.

Жіноча злочинність, як самостійний кримінально-правовий інститут володіє своїми, властивими їй одній особливостями. Це пояснюється наявністю у жінок ряду відмітних психологічних рис, у тому числі пов'язаних з їх фізіологією. Такі риси не можуть не мати помітного впливу на вчинки, характер реакцій на виникаючі ситуації, на умови життя. Жінка реагує на якісь зовнішні обставини так, а не інакше, з тієї причини, що вона жінка. Злочинність жінок відрізняється від злочинності чоловіків своїми масштабами, характером злочинів та їх наслідками, тією сферою, в якій вони мають місце, роллю, яку виконують при цьому жінки, вибором жертви злочинного посягання, впливом на їх правопорушення сімейно-побутових і супутніх їм обставин. Ці особливості пов'язані з історично обумовленим місцем жінки в системі суспільних відносин, її соціальними ролями та функціями, її біологічною та психологічною специфікою. Зрозуміло, соціальні умови і спосіб життя, ролі жінок змінюються, в зв'язку, з чим змінюється характер і способи їх злочинної поведінки.

Найбільш поширеними злочинами жінок є крадіжки особистого, державного та громадського майна, розкрадання державного і громадського майна шляхом привласнення та розтрати або зловживання службовим становищем.

Жінки набагато частіше, ніж чоловіки, караються за обман покупців. У першу чергу це пояснюється більшою, у порівнянні з чоловіками, зайнятістю жінок у таких сферах, як громадське харчування, торгівля, обслуговування та матеріально-технічне постачання населення.

Для жінок дуже характерні крадіжки шляхом зловживання довірою на залізничному транспорті і в квартирах. Жінки рідко роблять кишенькові крадіжки, а якщо і роблять, то в ролі співучасниць. Але в останні роки вони стали активніше брати участь у квартирних крадіжках, беручи на себе обов'язки наводчів, розвідниць і навіть безпосередніх виконавців.

Серед злочинів жінок, пов'язаних з їх службовою діяльністю, звертає на себе увагу хабарництво. Тут виявляється цікава ситуація: в минулому жінки в основному давали хабарі або були посередником у хабарництві, зараз же дещо збільшилася частка тих, хто бере хабарі. Така ситуація пояснюється збільшеною соціальною активністю жінок, у тому числі і в правоохоронній сфері, оскільки серед хабарниць виявилося чимало суддів, працівників прокуратури та органів внутрішніх справ. Взагалі зростання числа жінок серед осіб, які скоїли посадові злочини, досить характерна риса їх злочинності.

Жінки, що беруть хабарі, які вчиняють розкрадання державного і громадського майна, вважають ганьбою здійснювати крадіжки особистого майна громадян. Як і розкрадачі чоловіки, вони розглядають крадіжки в інших людей неприпустимим і ганебним заняттям.

Самостійне місце в злочинності жінок займають шахрайства, хоча за своїми кількісними проявами ці злочини не такі помітні. Однак вони виділяються за складністю своєї фабули, хитромудрості і вигадкам злочинців, серійності шахрайських дій, розміром завданої шкоди, труднощами розкриття та розслідування. Особі, що їх здійснюють, відрізняються нестандартністю мислення, спритністю та винахідливістю, артистизмом, схильністю до гострих ризикованих ситуацій, в яких вони (здебільшого несвідомо) черпають глибоке емоційне задоволення. Жінки займаються шахрайством як у складі груп злочинців, куди входять чоловіки, зазвичай виконуючі роль організаторів, так і самостійно, окремо. У своїй книзі "Злочинність серед жінок" Антонян Ю.М. особливу увагу приділив насильницької і корисливо-насильницької злочинності жінок. Серед злочинниць близько 1% складають особи, засуджені за вбивство та замах на вбивства, ще близько 1% - засуджені за нанесення тяжких тілесних ушкоджень, понад 3% - за грабежі та розбійні напади з метою заволодіння державним, громадським та особистим майном громадян. Якщо ж узяти всіх злочинців, то тут частка жінок у різні роки коливається: серед убивць від 10 до 12%, не виявляючи помітної тенденції до зростання; серед завдавши тяжкі тілесні ушкодження - від 5 до 7%, виявляючи тенденцію до зростання; серед вчинивших пограбування і розбійні напади з метою заволодіння державним, громадським і особистим майном - від 16 до 18% і тут також відзначається негативна динаміка.

Згідно з наведеними статистичними даними видно, що жінки стали досить часто здійснювати насильницькі злочини. Однак, необхідно уточнити, що насильницькі злочинні дії найчастіше відбуваються жінками на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, сімейних безладь, інтимних переживань. Частіше ж жертвами стають чоловіки і співмешканці, рідше - родичі, сусіди, знайомі, оскільки багато злочинів проти особистості жінки здійснюють в сфері сімейно-побутових відносин. Сімейно-побутові правопорушниці, як правило, роблять менш суспільно небезпечні діяння, ніж особи чоловічої статі. Типовий для жінок злочин - дітовбивство, причому, на відміну від інших видів вбивства, позбавлення життя новонародженого має чимале поширення в сільській місцевості. Як правило, такі діяння здійснюються молодими жінками, ще погано адаптованими, тобто тими, які не мають сім'ї, достатнього матеріального забезпечення, свого житла. У ряді випадків у цих злочинах десь на задньому плані можна досить чітко розглядіти фігуру чоловіка, не без впливу або не без мовчазної згоди якого здійснюються ці небезпечні злочини. Зазвичай, це співмешканець або коханець.

Особливість злочинності дівчат-підлітків в порівнянні зі злочинністю дорослих жінок полягає в тому, що серед них дуже мало розкрадачок

державного і громадського майна, але більш ніж в кілька разів більше засуджених за співучасть у згвалтуванні або за вчинення хуліганських дій.

Всі вчинені жінками злочини можна розбити на дві основні групи, пов'язані з їх професійною діяльністю і з їх сімейно-побутовими відносинами: в рамках першої групи відбувається переважно корисливі злочини, а в рамках другої - насильницькі. Перша група за чисельністю значно перевищує другу.

Відзначається значне зростання насильницької злочинності жінок, прояв агресивності та жорстокості в їхній поведінці, вони частіше стали здійснювати такі "чоловічі" злочини, такі як грабежі та розбійні напади. Ці факти повинні викликати особливу тривогу суспільства, хоча до насильства жінки вдаються в цілому набагато рідше, ніж чоловіки.

Злочинність жінок являє собою самостійний вид злочинності в силу відносної чисельності скоєних ними злочинів, їх своєрідності та специфіки структури, впливу на суспільство, його морально-психологічну атмосферу, на інші складові частини злочинності. Антигромадська, злочинна поведінка жінок вносить дезорганізацію в повсякденне життя, розхитує сімейні устої, руйнує основні соціальні інститути, послаблює контроль за поведінкою людей.

1.2. Причини жіночої злочинності

Причинами злочинності в нашому суспільстві в самому загальному плані слід визнати сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин, які породжують злочинність як свій закономірний соціальний наслідок. Злочинність - явище соціальне, і це дозволяє зробити висновок, що причини її соціальні за своїм характером.

Причини злочинності, як і сама злочинність, об'єктивні і закономірні. Це доводиться реальним існуванням злочинності протягом усього минулого періоду функціонування нашої держави і відсутністю будь-яких відчутних ознак, успіхів у боротьбі з нею. Про це ж свідчать дані про досить яскраво виражені нестабільність структури, стан і динаміку злочинності. Відсутні і дані про скасування будь-яких видів злочинної діяльності в результаті кримінально-правової боротьби з ними.

Деякі автори зводять поняття причин злочинності та окремих злочинів тільки до суб'єктивного, психологічного моменту, до вад, що кореняться в свідомості людини. Така позиція найбільш чітко і послідовно проводиться Н.Ф. Кузнецовою в її монографічних роботах, а також у підручнику "Кримінологія". Суть цієї позиції в тому, що її прихильники єдиною причиною злочинності і злочинів визнають дефекти психології окремих осіб і соціальних спільнот, що виникають в результаті дії різних об'єктивних, об'єктивно-суб'єктивних соціальних факторів, які виступають у якості умов злочинності.

Звичайно, не можна заперечувати значення психологічної установки особистості в механізмі скоєння злочину, оскільки таким, за нашим законодавством, визнається лише діяння, зроблене під контролем свідомості. І в цьому плані дефекти психології особистості можна визнати найближчою

(безпосередньою) причиною скоєного злочину. Проте, в цілому цю концепцію злочинності в нашому суспільстві прийняти як єдину і безперечну не можна.

На думку деяких авторів, існують обставини, що роблять вплив на злочинність, виступаючи в якості складової частини комплексу причин, які породжують злочинність, або умов, що сприяють формуванню та реалізації причин злочинності та окремих злочинних проявів. Але назвати яку-небудь одну з них у якості самостійної причини не можна хоча б з того, що в реальному житті вони існують не ізольовано, а співіснують і взаємодіють.

Усе різноманіття життя людського суспільства зводиться до сукупності різних і суспільних відносин, що склалися в ньому, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи. Основу всіх суспільних відносин становлять виробничі відносини, що утворюють економічний базис суспільства і визначають характер усіх інших відносин надбудовного порядку: політичні, правові, моральні тощо. Суспільні відносини, заломлюючись в свідомості людей, визначають всі їхні вчинки. У них же закладена і першопричина як злочинної поведінки людей (злочинності та окремих злочинів), так і умов існування такої поведінки.

Таким чином, причинами злочинності можна вважати сукупність обставин, що кореняться в реально існуючих суспільних відносинах базисного і надбудовного порядку, закономірно породжуючих і відтворюючих злочинність як соціальне явище, а також виступаючих у якості умов, що полегшують зародження і функціонування причин.

Суспільні відносини, як правило, є позитивними, тобто відображають і закріплюють дії об'єктивних законів розвитку суспільства та сприяють прогресу руху нашого суспільства. Ці відносини існують у всіх сферах життя суспільства.

При вивченні причин жіночої злочинності необхідно враховувати як сукупність обставин, що кореняться в реально існуючих суспільних відносинах, так і специфіку жіночої природи, виражену у фізичних і психологічних особливостях.

Інтенсивне зростання злочинності жінок пояснюється рядом активно діючих в суспільстві явищ і процесів. Певний вплив на ці явища і процеси, згладжування соціальних суперечностей, що мають криміногенні властивості, має величезне значення для зниження рівня правопорушень серед жінок.

На превеликий жаль, на сьогоднішній день ні сама жіноча злочинність, ні що визначаючі її причини не стали ще предметом загальної уваги. Всі проблеми, що виникають, ретельно не вивчаються і не аналізуються, а попереджувальні зусилля зводяться в основному до покарання винних, коли як нарівні з ними повинні усуватися обставини, що викликали злочинні дії.

В основі причин злочинності жінок лежить соціальний характер. Причини злочинності тісно пов'язані з певними, конкретними умовами життя суспільства, а місце жінки в системі суспільних відносин, її роль і функції, мають велике значення, і тому, як це не прикро, жіноча злочинність являє

собою неминуче і природне явище, постійно виникаюче в ході громадського розвитку. Є певний ряд факторів, які сприяють існуванню жіночої злочинності, посиленню її суспільної небезпеки, прояву жорстокості та агресивності. На жаль, на сьогоднішній день наша держава переживає важку економічну і політичну кризу, що погано позначається на умовах життя населення, і це, в свою чергу, негативно впливає на формування моральності окремих людей, їх установок і типів реакцій на складні життєві ситуації і конфлікти.

Відбувся ряд змін щодо професійної приналежності жінок, вони або зайняті безпосереднім виробництвом матеріальних цінностей або працюють в управлінській ланці, і тут неозброєним оком видно формальність рівноправності чоловіків і жінок у сфері праці, і в результаті такого становища виявляється ряд причин, що зумовлюють скоєння дрібних крадіжок та обман покупців.

Нелегке становище жінки і в побуті: необхідність виховання дітей, готування їжі, відсутність побутових послуг державних підприємств, обмежене дозвілля. Раніше це пояснювалося б тим, що винна сама людина, якщо у неї виникли проблеми в побуті, сім'ї: "прогрес сім'ї значно відстає від прогресу в економіці. Це відставання зумовлено величезною чіпкістю старих традицій, а також загальним відставанням свідомості людей від зміни суспільного буття" (Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. М., 1964, с.323.), але на сьогоднішній день це вже не об'єктивно, тому що біля витоків цих проблем стоїть суспільство, соціальний устрій, умови життя.

Однією з найважливіших причин антигромадської поведінки є і збіднення сімейних обов'язків жінок.

У чому ж причини злочинності жінок, що в даний час викликає її зростання? Антонян Ю.М. у своїй книзі "Злочинність серед жінок" виділив наступні явища і процеси:

- 1) активна участь жінок у суспільному виробництві;
- 2) послаблення соціальних інститутів, і в першу чергу сім'ї;
- 3) зросла напруженість в суспільстві, виникнення в ньому конфліктів та ворожості;
- 4) зростання антигромадських явищ, таких як наркоманія, алкоголізм, проституція, бродяжництво та жебракування.

Такі ж чинники перераховані і в підручнику "Кримінологія" під редакцією академіка В.Н. Кудрявцева і професора В.Е. Емінова.

Майже всі ці перераховані явища, що сприяють існуванню жіночої злочинності, тісно переплітаються один з одним, і поступово під впливом глобальних змін, таких як соціальні, економічні, культурні тощо, стали набирати силу.

Жінки почали набагато більше, ніж раніше, працювати у суспільному виробництві і активніше в суспільному житті. Дійсно, не дивлячись на важке економічне становище, жінки складають приблизно половину чисельності робітників і службовців. В результаті формується думка, що своєю працею

жінка сприяє поліпшенню матеріального стану сім'ї, зростає її роль у прийнятті сімейних рішень, зміцнюється духовна гармонія між подружжям і, як правило, це думка не помилкова. З іншого боку, жінка, беручи участь у суспільному виробництві, отримала доступ до матеріальних цінностей, що саме по собі є в деяких випадках провокуючим фактором до скоєння розкрадань. Якщо до вище зазначеному фактору додати важке економічне становище, яке існує на сьогоднішній день, постійні затримки із заробітною платньою, то цілком природно, якщо частина осіб, вчинить протиправні діяння, передбачені кримінальним законодавством. Звичайно, не варто й забувати, що розкрадання виробленої продукції і товарів відбуваються і в результаті поганого збереження та охорони, недостатньо проведеної виховної роботи. Але як можна апелювати до совісті людини, якщо вартість товарів досить висока, а заробітну платню не видавали кілька місяців, а вдома сидять голодні діти? І тому простежується тенденція, що при виборі роботи деякі люди звертають увагу і на такий чинник, як можливість викрадення чого-небудь з місця роботи.

Майже половина важких і малокваліфікованих робіт лежить на тендітних жіночих плечах. Як правило, основні знаряддя виробництва на цих роботах дуже громіздкі і важкі, більшу частину робіт доводиться робити в ручну, відсутні засоби малої механізації. Рівноправність чоловіків і жінок у сфері виробництва доведені до такого рівня, що жінки працюють в особливо важких і шкідливих умовах праці в промисловості, і ці умови нерідко не відповідають вимогам норм і правил охорони праці. Жінки працюють у нічну зміну, не для кого вже не дивно освоєння жінками таких професій як професії робітників-каменярів, дорожніх робітників, монтерів шляху, землекопів, бетонярів. Праця жінок використовується нарівні з чоловічою, а тривалість робочого дня - рівні. Але ж ми, жінки, фізично на багато слабше чоловіків і сильніше схильні до впливу несприятливих факторів, таких як підвищений шум і вібрація, недостатня освітленість, велика загазованість і запиленість, несприятливі температурні режими.

В результаті можна зробити висновок про те, що зайнятість жінок у важкій, малокваліфікованій праці може мати серйозні криміногенні наслідки. Адже такою роботою не дорожать, її легко кинути, і в результаті джерелом отримання засобів до існування стають крадіжки, проституція.

Поповнюються ряди волоцюг, воровок і повій мешканками сіл і селищ, які тікають до міста в пошуках легкого життя. Адже загальновідомі факти про те, що на селі велика роль ручної праці, набагато гірше ніж у місті поставлено медичне, торговельне, культурно-побутове обслуговування, мало розваг, значно менше зручностей у будинках. Багато сільських поселень розташовані далеко від великих культурних і промислових центрів.

З усього вище зазначеного напрошується висновок про те, що сьогоднішнє становище жінок у сфері виробництва залишає бажати кращого. У більшості випадків такий стан огрубляє, очерствляє жінку, вона стає грубою,

різкою, агресивною. Відбувається соціальна переробка жіночої природи, і ці зміни мають несприятливі наслідки для суспільства.

Другим, не менш важливим явищем, що впливає на жіночу злочинність є ослаблення соціальних інститутів, і в першу чергу сім'ї. Не варто забувати і про те, що жінці приходиться поєднувати свою професійну діяльність з виконанням сімейних і материнських обов'язків. В результаті вона весь час працює з перевантаженням, постійно відчуває втому, нервову напругу, у жінки через це можуть з'явитися висока тривожність, психічні розлади, стан дезадаптації тощо. Жінка перестає дорожити сім'єю, роботою, зовні легко кидає і ту, й іншу, починає вести антигромадський спосіб життя.

Особливо велике навантаження жінок, якщо в сім'ї є неповнолітні діти. "За даними Гордона Л.А. та Клокова Є.В., несімейна молода жінка на домашню працю на тиждень витрачає 17 год. 40 хв., молода сімейна жінка без дітей - 24 год. 25 хв., а сімейна жінка, яка має неповнолітніх дітей - 32 год 40 хв. Крім того, вона витрачає 8 год. 35 хв. на заняття з дітьми" (Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. -М.:Росс. право 1992 с.54). Звичайно, зараз багато сімей, де батько і мати беруть рівну участь у вихованні дітей. Але все-таки основним вихователем в родині є мати. Руйнування сім'ї означає те, що жінка перестає виконувати суто жіночі ролі і обов'язки. Сім'я, своя або батьківська, певною мірою втратила колишнього значення регулятора поведінки і всього способу життя, послабилися її контрольні здібності.

Третім чинником, що породжує жіночу злочинність є зростаюча напруженість у суспільстві, тривожність людей. Саме ці явища викликають з боку людей агресію, яка для них набуває форми захисту від можливого нападу, зовнішньої загрози. Жінки найбільш гостро відчувають і переживають існуючу напруженість, соціальне неблагополуччя, конфліктність і більш чутливі та вразливі. Саме на них лежать важливі обов'язки із забезпечення сім'ї продуктами харчування та іншими благами, виховання дітей, догляд за ними тощо. І саме з цього вони гостро реагують на будь-які несприятливі процеси, які загрожують сім'ї і особливо дітям. Так, прагнення захистити себе і своїх близьких від фізичної загрози обумовлює вчинення насильницьких злочинів, а заздрість до інших, невпевненість у своєму становищі, переживання з приводу своєї матеріальної незабезпеченості призводять до скоєння корисливих правопорушень. Наприклад, тривога за здоров'я дитини здатна стимулювати вчинення матір'ю розкрадань на виробництві, у тому числі продуктів харчування. Вбивство чоловіка або співмешканця, який тривалий час тероризував сім'ю, є ні що інше, як неправомірна форма захисту. При цьому треба відзначити, що жінки особливо чутливі до всякого роду погроз, спробам знизити їх соціальний статус, уявним або дійсним образам, більш похливі, частіше і легше піддаються страху і тривозі.

Напруженість у суспільстві породжується конфліктними відносинами між людьми, дефіцитом матеріальних і духовних благ, кризою багатьох соціальних інститутів. Наше суспільство виявилось не готовим до різкого розшарування

суспільства за обсягом і якості матеріального забезпечення та послуг. У скрутне становище потрапили літні люди, яким виплачують мізерні пенсії, неблагополучне соціально-економічне становище молоді з незабезпечених і малозабезпечених сімей.

Вся сукупність цих кризових явищ, що спостерігаються в нашій державі, стимулює жінок до протиправних вчинків.

На злочини жінок згубний вплив робить сучасний стан суспільної моралі. Відбувається стирання граней між добром і злом, дозволеним і недозволеним, гідним і негідним, похвальним і ганебним, В результаті у багатьох почуття сорому, переживання своєї провини з приводу скоєного, бажання осмислити свої вчинки в моральних цінностях відсутні. Останнім з вище перерахованих явищ і процесів, які сприяють зростанню жіночої злочинності є наркоманія, алкоголізм, проституція, бродяжництво та жебракування. Близькість до злочинності алкоголізму, наркоманії та проституції очевидна. Алкоголіки, наркомани часто скоюють злочини з метою придбання спиртних напоїв або наркотиків, або вчиняють кримінальні карні дії у стані сп'яніння. Попереджувально-виховний вплив на них, у тому числі в місцях позбавлення волі, представляє додаткові складності. Що стосується повій, то багато хто з них в силу свого відчуження, відірваності від суспільства, його цінностей, від нормального людського життя теж нерідко скоюють злочини, виступають в якості пособників у злочинців-чоловіків, заманюють жертву.

Волоцюги, жебраки, являють собою небезпечну форму антигромадського існування. Питомий контингент з вище перерахованих осіб - жінки. Як правило, серед них переважають особи середнього та старшого віку (понад 35 років), які давно втратили сімейні, трудові та інші суспільно корисні зв'язки, не мають спеціальності і що найважливіше, позбавлені навичок нормального трудового життя. Їх культурно-освітній рівень надзвичайно низький, багато хто з них за довгі роки бездомного життя, постійного пияцтва і хронічних хвороб, втратили людську подобу. Дане коло осіб не активно протиставляє себе суспільству і його інтересам, а скоріше схильне через свою деградації та знецінення в соціальному плані "плисти за течією", не виявляючи необхідних зусиль для припинення свого бездомного існування. Невипадково жінки-жебраки не здійснюють злочинів, що становлять значну суспільну небезпеку. Дослідження, проведені Антоном Ю.М. показали, що серед жінок-жебрачок не малу частку становлять люди у віці 18-29 років - 28.5%, основна ж маса - 30-40 років, тих, хто старше 50 років, виявилось 23%. Таким чином, осіб у віці до 50 років виявилось 77%, що значно менше, ніж жебраків-чоловіків це ж вікової групи. Не дивно, що в однієї третини жінок-жебраків загальний трудовий стаж не перевищував п'яти років, а серед всіх обстежених кожна десята його не мала. Взагалі для цього контингенту характерним є тривале вимкнення зі сфери нормальних зв'язків і відносин, систематичне ухилення від суспільно корисної діяльності. Так, близько 70% вивчених жінок вели бездомне паразитичне існування близько трьох років, а 15% займалися бродяжництвом понад 10

років. Більшість жінок, затриманих за бродяжництво, мали незакінчену середню (45,2%), середня (32,5%), середня спеціальна (9,8%), незакінчену вищу та вищу освіту (2,9%). Як правило, люди, які ведуть такий негативний спосіб життя дуже слабкі здоров'ям. За статистичними даними серед них були виявлені соматичні захворювання (27,5%). Найбільш поширеними серед них виявилися венеричні захворювання (10,8%). Настільки широкому поширенню венеричних хвороб серед бродяг сприяють пияцтво, безладне статеве життя і антисанітарія, яка часто панує в місцях їх проживання. Суспільна небезпека венеричних хворих з числа жінок, які ведуть бродяжницький спосіб життя, підвищується в зв'язку з тим, що їх постійні переїзди з одних населених пунктів в інші сприяють до поширення подібних захворювань і в той же час ускладнюють їх виявлення і прийняття своєчасних заходів медичного характеру. Серед інших соматичних захворювань жінок-жебраків перш за все потрібно відзначити легеневі, шлунково-кишкові, серцево-судинні. Питому вагу займають і психічні розлади.

Ще одне з антигромадських явищ, "живлячих" жіночу злочинність, одна з причин це - алкоголізм і наркоманія. Вплив алкоголізму та наркоманії завдає нищівного удару людині. Особливо згубно це для жінок, тим більше для вагітних. За даними спостереження за 1500 жінками-породіллями, проведеним Ф.Г. Кутовим, показано, що різні відхилення в організмі спостерігаються у 2% непитущих матерів, у 9%, які помірно п'ють, і у 74% матерів, які зловживають спиртним.

Більшість жінок-алкоголиків і наркоманок здійснюють різні правопорушення, а приблизно половина з них притягується до кримінальної відповідальності. Найстрашніше, що в руслі сьогodнішніх соціально-економічних процесів, які відбуваються в нашій країні, алкоголізм і наркоманія жінок чинить все більш зростаючий вплив на стан правопорушень серед них.

Найчастіше жінки, які належать до даного колу осіб здійснюють такі злочини: хуліганство, крадіжки, пограбування (найчастіше в співучасті), розкрадання державного і громадського майна, зараження венеричною хворобою або ухилення від лікування венеричної хвороби, злісне ухилення від сплати елементів, порушення паспортних правил. Вчинення більшості з цих злочинів свідчить про відчуження жінок-алкоголиків і наркоманок та їх соціальної деградації.

Алкоголізм і наркоманія жінок прямо пов'язані із зростаючою соціальною напруженістю, чисельними конфліктами в побуті та на виробництві, невлаштованістю багатьох людей. Виникле нестійке економічне становище ускладнюється втратою звичних особистих зв'язків, що тягне за собою хронічну психічну травму, депресивний стан.

Якщо торкнутися наркоманії жінок, то вона тісно пов'язана з дармоїдством, злочинністю, і, як правило, супроводжується проституцією. Жінки-наркоманки є групою підвищеного ризику захворювання на СНІД.

Що стосується проституції, то вона завдає величезної шкоди суспільній моралі, особливо вихованню підростаючого покоління, оскільки основну масу повій складають молоді жінки. Проституція розхитує багато соціальних інститутів, насаджує цинізм, брутальність, безсоромність, розрахунок, робить не потрібними вищі почуття. Заняття проституцією - одне з джерел поширення венеричних захворювань та СНІДу. Зараження вірусом СНІД визнається злочином.

Проституція тісно пов'язана зі злочинністю. Більша частина повій в тій чи іншій мірі, вільно чи мимоволі, контактують зі злочинцями. Крім того, публічні жінки самі нерідко скоюють крадіжки, грабежі. Повії іноді виступають в якості приманки для заманювання жертви та її подальшого пограбування, тим самим, активізуючи діяльність злочинних груп.

Проституція сприяє пияцтву, алкоголізму та наркоманії. Багато хто з публічних жінок не в змозі подолати психологічний бар'єр, тому їм постійно потрібна алкоголізація.

На жаль, великий контингент неповнолітніх встає на шлях проституції. За даними зазначеним у книзі "Проституція і злочинність" розподіл неповнолітніх за віком такий: дівчата від 15 до 17 років - 51 осіб (89.5%); 14 років - 5 осіб (8.7%) і всього одна 13 річна з 250 анкетованих повій. Нажаль, навряд чи вдасться в найближчому майбутньому усунути негативні явища в молодіжному середовищі, які тягнуть до заняття проституцією. Дати будь-які статистичні дані про проституцію досить важко, тому що вона латентна.

Відбиваючи загальний підсумок про причини злочинності жінок, потрібно сказати, що причини злочинності жінок тісно пов'язані з суперечностями суспільного розвитку, ці причини відрізняються великою специфікою. Ця специфіка визначається соціальною і особливо трудовою активністю жінок, їх місцем у виробництві, ролями, які вони виконують. Величезне значення мають ті умови, які надає суспільство жінці для успішного виконання її трудових, сімейних і батьківських обов'язків.

Розглянувши явища і процеси, які породжують жіночу злочинність, варто зауважити, що злочинність в нашому суспільстві має складну природу. Сказавши, що причиною її є низький рівень розвитку продуктивних сил або принцип "від кожного - за здібностями, кожному - по праці", або фактична нерівність громадян, значить не відповісти на питання "чому ж породжена у нас злочинність?". Хоча і перші, і другі, і треті мають відношення до підстав виникнення та функціонування злочинності, злочинність є породженням комплексу взаємодіючих (а не просто паралельно існуючих) причин. Наприклад, корислива злочинність породжується низьким життєвим рівнем громадян, фактичною нерівністю, неможливістю задовольнити матеріальні потреби законним шляхом, фінансовими труднощами, низьким рівнем морального виховання тощо. Природно, що всі ці криміногенні фактори не рівнозначні. Одні виконують основну роль, виступаючи в якості головної причини злочинності, інші другорядну, але також сприяючу появі злочинності.

При вивченні причин і умов злочинності є необхідним виявляти негативні явища, а також ті обставини, які закладені в позитивних і деформованих суспільних відносинах і беруть участь в породженні злочинності. Виявленням цих причин повинні займатися не тільки правоохоронні органи. Величезну допомогу могли б надати різні громадські організації, політичні партії, жіночі організації та рухи.

2. Попередження жіночої злочинності

Ще на ранніх етапах свого існування людство усвідомило, що стримувати злочинність тільки за допомогою покарання не можна. З'явилося розуміння, що раціональніше попередити злочин, а ніж бути змушеним карати за нього. На сьогоднішній день попереджувальна діяльність розглядається як один із засобів соціального регулювання суспільних відносин з метою усунення причин злочинності як взаємодії заходів економіко-соціального, виховно-педагогічного, організаційного і правового характеру і як поєднання різних рівнів попередження злочинів.

До теперішнього часу склалися основні категорії попередження злочинності як самостійного розділу кримінології. У її формування істотний внесок склали роботи видатних учених: А.І. Алексєєва, Ю.М. Антоняна, Ю.А. Ветрова, І.І. Карпеця, В.Н. Кудрявцева, Г.М. Міньковського, В.В. Понкратова, А.М. Яковлева та багатьох інших.

Теорія попередження злочинності - сукупність знань про діяльність щодо вдосконалення суспільних відносин з метою: виявлення та нейтралізації причин злочинності і умов, що їй сприяють; виявлення та нейтралізація явищ і процесів, що обумовлюють вчинення, ріст і поширення окремих форм і видів злочинів, факторів, що впливають на формування антигромадських рис у певних категорій осіб, вплив на умови їх життя і виховання, усунення конкретних умов, що обумовлюють вчинення злочинів окремими особами, визначення форм і методів контролю за злочинністю.

Попередження злочинності складається з ієрархічно пов'язаних між собою завдань. Перше з них - профілактичний вплив на динаміку, структуру, причини злочинності в цілому (соціальна профілактика). Друга - попередження видів і форм злочинної поведінки, попередження злочинів у певних сферах суспільного життя; попередження злочинів окремими соціальними групами тощо (кримінологічна профілактика). Третє завдання полягає в попередженні скоєнь злочинів окремими особами (індивідуальна кримінологічна профілактика).

Попередження є раціональним і гуманним засобом боротьби зі злочинністю, засобом, що передбачає не покарання, а передусім удосконалення умов життєдіяльності людей та їх виховання. Товариство значно більше зацікавлено в тому, щоб не допускати здійснення злочинів, ніж у застосуванні покарання до осіб вже після того, як вони заподіяли шкоду (іноді непоправну).

Здійснення попереджувальної діяльності забезпечує поряд із захистом суспільства від суспільно небезпечних посягань також і захист нестійких членів

суспільства від подальшого морального падіння, не дає їм стати злочинцями, а тим самим позбавляє їх від практично неминучих наслідків злочину у вигляді відповідного покарання.

Принциповою основою попереджувального впливу на злочинність є розуміння того, що злочинність має соціальну природу. Визнання соціальної обумовленості злочинності означає свідомість об'єктивних і реальних можливостей її попередження за рахунок зміни умов суспільного буття, соціального розвитку і морального формування особистості, в тому числі поліпшення виховного впливу на неї в безпосередньому соціальному оточенні.

І так, метою попередження злочинності є досягнення або збереження тенденції зниження злочинності і позитивної зміни її характеру та структури. Зміст попередження злочинності складає діяльність державних і громадських органів і організацій суб'єктів як щодо усунення або нейтралізації об'єктивних передумов антигромадської поведінки, так і зміни свідомості осіб, схильних до правопорушень. Ця діяльність полягає в розробці та впровадженні системи різних заходів.

Якщо торкнутися конкретно проблеми попередження злочинності жінок, то вона повинна вирішуватися в руслі боротьби зі злочинністю в цілому. Обов'язковою передумовою успішності спеціальних заходів (програм) щодо попередження злочинності жінок є досягнення якісно іншого стану нашого суспільства. У новому суспільстві жінка повинна зайняти принципово інший життєвий статус, вона повинна бути захищена законом, звичаями і традиціями, її слід позбавити від ролі "добувачки" матеріальних благ, більше зосередивши увагу і сили на дітях і сім'ї.

Необхідно виробити спільний основний принцип профілактичної роботи з жінками, які вчинили або можуть вчинити злочин. В якості такого принципу можуть виступати гуманність і милосердя до цих жінок, розуміння причин, які штовхнули їх на кримінально карні чи аморальні вчинки, прагнення допомогти їм вийти з порочного кола, розібратися у власному житті. Гуманність і милосердя до жінок повинні виявлятися не тільки в діях конкретних посадових осіб або представників громадськості. Ними повинні бути прийняті закони - кримінальний, кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий, інші нормативні акти, наприклад правила внутрішнього розпорядку у виправних установах. Від того, наскільки дотримується вказаний принцип, можна судити про рівень моральності в суспільстві, про оволодіння ним загальнолюдськими цінностями.

Профілактика антигромадської поведінки і злочинів жінок має велике моральне значення. Позитивні результати в цій області можуть привести до оздоровлення моральності, зміцненню соціально схвалюваних відносин у багатьох сферах життя і в першу чергу в сім'ї, поліпшення життя підрастаючого покоління.

Робота з попередження злочинності жінок повинна охоплювати, перш за все, ті сфери життєдіяльності, в яких формуються негативні риси їх особистості

і в яких вони частіше скоюють злочини. Це побут і виробництво. Крім впливу на криміногенні фактори в кожній з цих сфер суспільство має прагнути до певної гармонізації ролей. Виконання ролі в одній з них не має, як зараз, виключати або ускладнювати виконання своїх обов'язків в іншій. Украй небажано, наприклад, щоб завантаженість на роботі заважала дивитись за дітьми або повноцінно відпочивати. Всі ці питання вирішити надзвичайно важко, оскільки вони пов'язані з глобальними проблемами суспільства, загальним економічним розвитком країни, зміною багатьох звичних уявлень. Проте, неможливо без їх вирішення ефективно попереджати антигромадську поведінку жінок.

Нинішні часи все більше змушують жінок самих боротися за те, щоб забезпечити себе, іноді активно працюючи ліктями. Тому надзвичайне значення має виховання жіночності, жіночого, а не чоловічого типу поведінки. Це, вочевидь, дуже важливо для припинення зростання насильницької злочинності жінок, яка представляє собою велику загрозу моральному здоров'ю суспільства. Таке виховання вимагає особливої підготовленості, особливої майстерності вихователів. Воно повинно починатися в сім'ї і закріплюватися в школі.

Особливе значення для профілактики злочинності жінок має допомога сім'ї. Крім фінансової і матеріальної підтримки, сім'ї повинні одержувати більш істотну допомогу по догляду за дітьми, термінову допомогу в кризовій ситуації, наприклад у зв'язку з хворобою одного з її членів або її розпаду, різного роду рекомендації, особливо для одиноких матерів. Соціальна підтримка, наприклад матері-одиначки, повинна включати в себе не тільки виплату їй грошової допомоги. Не менш важливо надати їй можливість більше заробляти, підняти соціальний престиж своєї праці, отримати більш високу кваліфікацію тощо. Напевно, це буде мати чималі моральні наслідки.

Акцент на профілактику, при якій об'єктом виступає сім'я дитини, аж ніяк не означає ігнорування попереджувальних зусиль щодо самих дівчат. На думку І.М. Антоняна вона повинна включати: надання державної та громадської допомоги підліткам, які опинилися в силу відчуження в несприятливих умовах і допустили неправомірних вчинків. Сюди потрібно віднести весь комплекс індивідуальних виховних заходів - встановлення опіки та піклування, направлення в дитячі будинки, спецшколи, школи інтернати, влаштування на роботу тощо, а також надання безкоштовної медичної допомоги. Така допомога необхідна дуже багатьом дівчатам, які ведуть антигромадське існування, оскільки серед них велика питома вага осіб з венеричними, соматичними і психічними захворюваннями. Без лікування їх залучення до нормального життя неможливо.

При розгляді кримінологічної проблеми, пов'язаної з трудовою діяльністю жінок, в першу чергу треба відзначити, що такі проблеми в повному обсязі можуть бути вирішені при підйомі економіки всієї країни, зростанні доходів населення, заробітної плати, професійно-кваліфікаційної підготовленості, скорочення жінкам робочого дня або робочого тижня при

збереженні колишньої заробітної платні насамперед для тих, хто має дітей, введення збільшених додаткових відпусток, поліпшення умов праці тощо. Потрібне істотне скорочення числа жінок, зайнятих на важких і шкідливих роботах.

При звільненні жінок з такої роботи вихід слід шукати не в збільшенні компенсацій і пільг за шкідливість, оскільки це не дає справжнього вирішення проблеми. Необхідно усунути соціальні, технічні, технологічні та організаційні причини, що породжують ці несприятливі умови та їх негативні наслідки. Поки що технічне переозброєння, як правило, не враховує вимоги ергономіки щодо особливостей жіночого організму.

У книзі "Злочинність серед жінок" Ю.М. Антонян висловив припущення про доцільність надання жінкам при інших рівних умовах більш легкої роботи. Крім того, було корисно розробити перелік професій, виробництв і посад по галузях господарства та підприємствам, які повинні замінитись переважно жінками, а також диференціювати норми виробітку за статтю та передбачити створення і використання технологій, які виключали б шкідливі дії на жіночий організм. Праця жінок не повинна викликати у них втому і роздратування, а тим більше ненависть і прагнення кинути її, спробувавши знайти засоби до існування іншим шляхом. Їх виробнича зайнятість не повинна породжувати небажання займатися ще й сімейними справами і вихованням дітей. Від цього страждає і саме виробництво, оскільки така праця не спонукає до творчого відношення до неї.

Особливо складним виявляється рішення такого питання, як трудовий і побутовий пристрій жінок, не зайнятих працею, а тим більш таких, які не мають певного місця проживання. Практика показує, що влаштувати на роботу навіть молоду жінку не так-то просто. Складність тут виникає не тільки тому, що не завжди можна знайти для неї роботу (працевлаштування немолодой, а тим більше відбувшої покарання жінки ще складніше), але і у зв'язку з тим, що далеко не кожна з них погоджується піти на ту посаду, яку їй пропонують. Багато молодих жінок упевнені, що робота повинна бути і цікавою, і престижною, і приносити такий прибуток, який давав би їм можливість задовольняти всі їх потреби. На менше вони не згодні і не бажають чекати, почавши з малого і постійно підвищуючи свою кваліфікацію, доки , будуть збільшувати заробітну платню. Хоча, на погляд автора роботи, багатьом просто не вистачає працьовитості.

На думку Антоняна Ю.М. в книзі "Злочинність серед жінок", Габіані А.А. у статті "Про правові заходи з обмеження проституції та її соціально-небезпечні наслідки", Шинелевої Л. в статті "Чи потрібні державні програми вирішення жіночого питання" зазначається, що крім правоохоронних органів участь у попередженні жіночої злочинності повинні брати інспекції у справах неповнолітніх, різні жіночі організації, медичні установи, та релігійні організації тощо. В нашому конкретному випадку – дуже велика роль віддається виховній роботі ЗНЗ, зокрема, школам-інтернатам.

Істотний внесок у профілактику антигромадської поведінки жінок здатна вносити церква, оскільки як відомо, що в силу особливостей їх психології вони дуже чутливі до релігії та релігійних обрядів. Допомога церкви повинна виявлятися не тільки в матеріальній підтримці конкретних жінок або формальній участі у запланованих загально соціальних або спеціальних профілактичних заходах. Призначення церкви - у вихованні високої духовності жінок, їх моральному вдосконаленні, належному ставленню до вищих людських цінностей, обов'язку перед родиною, дітьми, суспільством. Церква з її проповіддю ненасильства, любові і взаємодопомоги, скромності і послуху, з її умінням утихомирити людей має всі можливості сприяти зниженню соціальної напруженості в цілому і тривожності жінок зокрема.

Звичайно ж, релігійні організації могли б надавати велику допомогу деяким жінкам, здійснювати в їх відношенні те, що на кримінологічній мові іменується індивідуальною профілактичною роботою. Такі організації могли б допомагати бездомним жінкам, бродягам і жебракам, окремим з них надавати притулок, наприклад, в монастирях, де вони могли б і працювати. Дуже дієвою стала б їх активність у відношенні повій, багато з яких потребують не стільки матеріальної підтримки, скільки щирого людського слова і теплої участі. Багато чого можна очікувати від участі представників церкви у справі з виправлення засуджених жінок у виправно-трудовах установах.

Велику роль у попередженні злочинності жінок покликані зіграти інспекції у справах неповнолітніх, оскільки виховний вплив на дівчат підлітків, які можуть стати на злочинний шлях, не тільки дуже гуманний, але й дуже ефективний спосіб боротьби з цим видом злочинності. Співробітники служби повинні бути озброєні знаннями психології та педагогіки, умінням виявляти таких підлітків і надавати їм необхідну допомогу, у тому числі й медичну.

У ранній профілактиці сексуальної деморалізації дівчаток більш помітну роль можуть відіграти медичні працівники, які надають їм гінекологічну і венерологічну допомогу. Вони здатні не тільки своєчасно виявляти і лікувати гінекологічні розлади та венеричні хвороби, але і встановлювати саме тих дівчаток, які вже почали здійснювати аморальні дії. Гінекологи можуть фіксувати і випадки посягання на їх статеву недоторканність і вживати необхідних заходів медико-педагогічного характеру до потерпілих, ставити перед компетентними органами питання про притягнення до відповідальності осіб, які вчинили такі зазіхання. Необхідна комплексна кримінологічна програма профілактики жіночої злочинності. При розробці цієї програми слід пам'ятати про специфіку жіночої злочинності, необхідно враховувати причини злочинності жінок і причини їх індивідуальної злочинної поведінки.

З усього вищезазначеного, можна стверджувати, що своєрідність даної проблеми пов'язана з історично обумовленим місцем жінки в системі суспільних відносин, її соціальними ролями та функціями, її біологічної та психологічної специфікою.

Причини злочинності жінок тісно пов'язані з суперечностями суспільного розвитку. Причини злочинності - це сукупність обставин, що кореняться в реально існуючих суспільних відносинах базисного і надбудовного порядку, закономірно породжуючих і відтворюючих злочинність як соціальне явище, а також виступаючих у якості умов, що полегшують зародження і функціонування цих причин.

Злочинності взагалі і злочинності жінок особливо активно сприяє постійне стирання граней між добром і злом, дозволеним і недозволеним, гідним і негідним, похвальним і ганебним. Люди стали менше замислюватися над одвічними категоріями.

В основі причин жіночої злочинності лежать певні явища і процеси, а саме:

- 1) активна участь жінок у суспільному виробництві;
- 2) послаблення соціальних інститутів, і в першу чергу сім'ї;
- 3) зросла напруженість в суспільстві, виникнення в ньому конфліктів та ворожості;
- 4) зростання антигромадських явищ.

Всі ці перераховані явища, що сприяють існуванню жіночої злочинності, тісно переплітаються один з одним, і поступово під впливом глобальних змін, що відбуваються в нашій державі, стали набирати силу. Попередження жіночої злочинності дозволить зміцнити законність і правопорядок в нашій молодій державі, очистити моральну атмосферу в суспільстві та поліпшити виховання підростаючого покоління. Необхідним залишається вміння вчасно виявляти негативні явища, а також ті обставини, які закладені в позитивних і деформованих суспільних відносинах і беруть участь в породженні злочинності.

Жіноча злочинність в силу особливостей, властивих її поширеності, структурі і динаміці, природі і причинам, являє собою самостійний об'єкт вивчення попереджувальних зусиль. Її специфіка пов'язана з причинами як злочинності в цілому, так і індивідуального злочинної поведінки жінок, з тими відмінними особистісними рисами, якими вони володіють, їх місцем у системі суспільних відносин, соціальними ролями та функціями. Самостійність жіночої злочинності визначається і тими автономними соціальними факторами, які обумовлюють її динаміку та структуру в даний час, зміни в характері правопорушень в сучасних умовах. Не зайве нагадати, що механізм злочинної поведінки жінок неадекватний такому ж щодо поведінки чоловіків.

Вивчення жіночої злочинності, як і злочинності в цілому та інших окремих її видів, має бути комплексним, безперервним, з урахуванням тих істотних змін, які відбуваються в нашому суспільстві і впливають на соціальні позиції і соціальні ролі жінок, характеризують їх трудову та іншу активність, місце в сім'ї та інших малих групах. Зміни характеру соціального статусу жінки в суспільстві перш за все пов'язані з переходом до ринкової економіки,

розкріпаченням підприємливості та різноманітними можливостями своєї праці і знань.

Що стосується проблем попередження жіночої злочинності, то вони повинні вирішуватися в руслі боротьби зі злочинністю в цілому. Потрібні спеціальні програми з розвитку і підтримки сім'ї - основи нашого суспільства. А для цього необхідна, в першу чергу, економічна і політична стабілізація нашої держави.

ПІСЛЯМОВА

Міжнародна декларація по забезпеченню виживання, захисту розвитку дітей, яка прийнята на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей, що відбувалася в Організації Об'єднаних Націй у м. Н. Йорку 30 вересня 1990 року, проголошує пріоритетність проблем дитини у суспільстві. Таке рішення представників усього світу - керівників 190 держав, у тому числі й України, зобов'язало: "Полегшити скрутний стан мільйонних дітей, які проживають в особливо важких умовах, таких, як сироти та бездоглядні діти, діти робітників-мігрантів і жертви стихійних лих та катастроф, викликаних діяльністю людини, діти-інваліди та діти-інваліди й діти, які піддалися жорстокому поводженню, що проживають в несприятливих соціальних умовах і підлягають експлуатації".

Конвенція про права дитини, яка прийнята та відкрита для підписання й ратифікації резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН листопада 1989 року, в Україні набрала чинності 27 вересня 1991 року логічно і адекватно розвиває ці положення. Базуючись на ідеї першочерговості загальнолюдських цінностей, всебічного розвитку особистості, Конвенція визнає пріоритет інтересів дитини в суспільстві, наголошує на неприпустимості її дискримінації, будь-яких ознак чи мотивів і, насамперед, на необхідності піклування державою і суспільством, а також особливої турботи про соціально незахищених дітей: сиріт, інвалідів, біженців, правопорушників.

У цьому документі акцентується увага на тому, що дитина, тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, не повинна залишитися у такому оточенні, має право на особливий захист та допомогу з боку держави (ст.20).

Визнання Україною Конвенції ООН про права дитини, її основних вимог у національному законодавстві України зумовило посилення уваги громадянськості до дітей, які тимчасово або постійно позбавлені сімейного оточення.

Сьогодні у нашій державі законодавче вирішення захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, базується на положеннях ст. 52

Конституції України: "Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, покладається на державу".

Базові положення щодо влаштування дітей, котрі з певних причин можуть виховуватися у власній родині (смерті батьків, позбавлення батьківських прав чи засудження батьків, асоціальні умови виховання в рідній родині і т. д.), викладені у Сімейному кодексі України.

Законодавчим документом, що містить основні положення щодо захисту прав дітей, є Закон України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р.

Законом визначення основні положення щодо створення і забезпечення оптимальних умов для розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Зокрема, безпритульні діти влаштовуються тимчасово до притулків для неповнолітніх, у яких створюються умови для соціальної адаптації, ведеться підготовка до повернення у рідні сім'ї або до передачі під опіку (піклування). Контроль за умовами виховання і за умовами виховання і проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у родинах опікунів (піклувальників), усиновителів, у дитячих будинках сімейного типу, у прийомних сім'ях покладається на органи опіки й піклування чи інші спеціально уповноважені органи.

На подолання негативних явищ, зокрема попередження дитячої бездоглядності та безпритульності, профілактики правопорушень серед дітей, спрямовані Укази Президента України “Про затвердження Комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей, їхньої соціальної реабілітації в суспільстві” від 18 березня 1998 року і “Про додаткові заходи дитячій бездоглядності” від 28 січня 2000 року.

З метою забезпечити тимчасове влаштування безпритульних дітей, а також визначення їхнього статусу і подальшого місця проживання, службами у справах неповнолітніх створюються притулки для неповнолітніх, діяльність яких регулюються Постановою Кабінету Міністрів України “Про Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх” від 9 червня 1997 р. Аналіз документів про роботу окремих міністерств і відомств із даною категорією молоді, і “дітей вулиці”, дозволив вичленити окремі аспекти діяльності державних структур щодо соціальної допомоги підліткам.

Управління гуманітарної освіти і виховної роботи Міністерства освіти і науки України виконує певні функції щодо профілактики бездоглядності:

- виявлення дітей, які залишилися без опіки батьків та їх розміщення у навчально-виховних закладах;
- здійснення контролю за відвідуванням такими дітьми навчально-виховних, загальноосвітніх закладів.

Міністерство освіти і науки розробило систему інформування потенційних усиновителів, опікунів і піклувальників. Крім того, Міністерство постійно працює над механізмом повернення дітей шкільного віку до навчання, які з різних причин покинули школу.

Міністерство охорони здоров'я України в основному надає медичну допомогу дітям, в тому числі “дітям вулиці”. Це стосується саме тих дітей, які вилучені з вуличного середовища правозахисними органами. Перш, ніж потрапити до навчального закладу, вони направляються у стаціонарні відділення лікарень для повного медичного обстеження, де, при потребі, отримують необхідну медичну допомогу.

Державний комітет у справах сім'ї та молоді:

- виявляє можливості та створює умови для альтернативних форм сімейної опіки: дитячих будинків сімейного типу;
- здійснює профілактичні заходи щодо безпритульності та правопорушень серед дітей, їхню соціальну реабілітацію;
- розробляє документи, що складають основу Концепцій, законів.

Державний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді взяв на себе функцію координатора роботи обласних, міських та районних центрів служб для сім'ї, дітей та молоді щодо надання юридичної, психологічної і соціальної допомоги “дітям вулиці”. Основна увага приділяється створенню центрів по роботі з “дітьми вулиці”, дітьми-сиротами, "Телефону довіри", консультативних пунктів.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх, Міністерство внутрішніх справ України. Районними відділеннями кримінальної у справах неповнолітніх проводиться практична робота з “дітьми вулиці”. Зокрема:

- пошук і повернення до постійного місця проживання неповнолітніх, які залишили сім'ю (у випадку можливості повернення туди);
- виявлення дорослих осіб, які “втягують” неповнолітніх у злочинні дії, проституцію, наркоманію, пияцтво, жебрацтво;
- притягнення до відповідальності батьків за невиконання своєї соціально-виховної функції стосовно дітей.

Служба у справах неповнолітніх основним своїм завданням щодо захисту прав неповнолітніх бачить налагодження діяльності між міністерствами та відомствами з питань проведення заходів щодо профілактики бездоглядності серед дітей та підлітків.

Додаток 1

КОРЕКЦІЙНО - РОЗВИВАЮЧА ПРОГРАМА «Я ВЧУСЯ ВОЛОДІТИ СОБОЮ».

В якості методичного матеріалу для проведення даного тренінгу ми пропонуємо скористатися посібником: Крюкова С.В., Слободяник Н.П. Дивуюся, злюсь, боюсь, хвалюся і радію. Практичний посібник. - М., 1999. - 198с. У цій книзі йдеться про те, як розвинути у дітей здатність усвідомлювати і контролювати свої переживання, розуміти емоційні стани інших людей, які формуються в міру особистісного розвитку дитини.

Заняття 1

Мета: допомога дітям в адаптації до школи, що має на увазі зокрема, розвиток емоційної регуляції у дітей, попередження і зниження тривожності, агресії, страхів, підвищення впевненості в собі тощо.

Завдання: оволодіння засобами і способами аналізу свого позитивного або негативного (агресивного) поведінки, а також поведінку інших людей. Формування емоційної стабільності і позитивної самооцінки у дітей.

Гра - «Ящик з образками»

Цю гру можна запропонувати і дівчатам і хлопцям.

Мета: за допомогою активних дій виплеснути свої негативні переживання.

Матеріали: картонний ящик і газета.

Дитина комкає шматки газети в кулі і кидає їх у стіну. Вони падають, залишаючись на підлозі, а він продовжує комкати все нові шматки газети і кидати в стіну до тих пір, поки не втомиться. Якщо дитину образили, то йому можна порадишити супроводжувати кожен кидок словами.

Заняття 2

Мета: етикет та емоції, навчаємо дітей керувати собою.

Дітям пропонується розбитися на пари і кожної з них пропонується зобразити: двох людей, які про щось сперечаються; людей, які щось захоплено один одному розповідають (бажано тему розмови взяти актуальну та реальну); веселу, добре одягнену людину і неохайну.

Після кожної сценки обговорити позитивні і негативні моменти, акцентуючи увагу дітей і підбиваючи їх до думки, що, наприклад, у першому випадку важливими є манера розмовляти, вміти слухати і чути співрозмовника, не перебивати його, і не підвищувати голос.

У другому випадку важливо вміння підтримувати бесіду, треба знати те, про що говориш, і вміти висловити свої думки в доступній формі.

У третьому випадку - з охайною та веселою, доброзичливою людиною приємніше спілкуватися, ніж з похмурим «бруднулею». Згадати відчуття хлопців, коли вони були красиво одягнені до свята, їх настрій, а так само казку про Федору тощо. Привести приклади в обговоренні як виглядає будинок «чистюлі» і «бруднулі».

У домашньому завданні попросити хлопців зобразити це в малюнках.

Додаток 2

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ (БЕСІДА)

Мета: привернути увагу учнів до правил етикету, зацікавити нормами етикету. Ось деякі загальні правила для приємного ведення бесіди, які допоможуть школяреві бути приємним співрозмовником не тільки за столом, а і в будь-якій ситуації.

Визначимо для початку, про що говорити не варто. Намагайся не говорити про речі, які можуть неприємно зачепити співрозмовника.

1. Не говори зневажливо про, наприклад, актора маленького зросту «метр з кепкою», якщо той, з ким ти його обговорюєш, і сам невисокий.

Не розхвалюй свого пса перед товаришем, собака якого нещодавно потрапила під машину.

Не описуй красот канікулярного відпочинку на Багамах, якщо ти знаєш, що батьки твого товариша-співрозмовника не в змозі вивезти його навіть у найближче село.

2. Не принижуй інших.
Не зачіпай почуття свого співрозмовника, не намагайся його «підколоти», образити, піднятися за його рахунок.
3. Не розпускає плітки.
Про відсутніх говори тільки добре. Окрім того, що розпускати плітки взагалі ганебно, твої слова можуть передати «за призначенням» та ще й додадуть свого. Як ти будеш дивитися в очі тому, на чий рахунок ти пару днів тому «невинно пройшовся» в розмові тет-а-тет?
4. Не обговорюй дуже вузьких проблем, які, крім тебе, нікому не цікаві.
5. Кожному співрозмовнику - свою тему.
З однокласником можна обговорити проблеми нової вчителькою. А бабуся з цього всього зрозуміє тільки, що ти не в ладах з викладачкою і тобі загрожує двійка.
Ячмінь на оці твого двоюрідного брата навряд чи зацікавить директора школи.
Скандальчик між мамою і тіткою, через того, хто краще пам'ятає події десятирічної давності, краще взагалі ні з ким не обговорювати.
6. На вулиці й у громадському місці не треба розмовляти дуже голосно, щоб це чули сторонні. Не думайте, що незнайомі люди звернуть на вас захоплене увагу: «Ах, які вони сміливі!» Або «Ах, які дотепні», або «О, боже мой, кака я крутизна!» Швидше за все подумають: «Яка невихованість!» І нудно відвернуться.
7. Взагалі не варто говорити занадто голосно.
Якщо на твої слова не звертають уваги, то це, швидше за все, не тому, що ти говориш дуже тихо, а тому, що ти кажеш нецікаво або плутано. А може бути, твій співрозмовник не вмів слухати. Тоді не варто витратити на нього голосові зв'язки.
8. Не говори також і дуже тихо, щоб люди не були змушені щосили напружувати слух.
Не бурмочи під ніс.
Не говори дуже швидко, але й не розтягуй фрази.
Не використовуй слів, у значенні яких ти не певен (не знаєш слова - запитай дорослих).
9. Безтактно не відповідай і не реагуй на питання.
10. Якщо ти чогось не зрозумів або не дочув, то не перепитуй, як на базарі, "Що?" (а тим більше "Шо?") Скажи: "Вибачте, я не почув".
11. Якщо до двох розмовляючих приєднався третій, підшукайте тему, яка буде цікава всім трьом.
12. Якщо ви помітите, що двоє розмовляючи, обговорюючи щось інтимне, не для чужого вуха, елегантно вийдіть з бесіди, не порушуйте «тет-а-тет». Ні в якому разі не допитуйтеся: «А про що це ви тут без мене говорили? Не розповісте - я ображуся!», «Досить секретничати ...» Але й відповідати на

такі справді безглузді питання не слід занадто грубо. «Не твоє собаче діло!» не підійде.

13. Дуже погана манера відповідати на питання питанням. Це завжди звучить так, ніби ти вважаєш свого товариша круглим дурнем. Наприклад, тебе питають: «Ти вже обідав?», а ти відповідаєш: «А що ж мені, без обіду сидіти, чи що?» Це безглуздо і неввічливо.

14. Не засмічуй свою мову лайкою. Цідячи крізь зуби «чорні слова», за які наші прабабусі могли потягти злочинця мити рот з милом, деякі хлопці - а іноді й дівчатка! – хочуть здаватися дорослими і досвідченими. Насправді це викликає огиду і жах оточуючих.

Маги вважають, що той, хто вживає в мові брудні вирази, притягує до себе сили зла і псує свою долю.

Розширювати запас слів, яким ти користуєшся необхідно, але варто робити це з розумом. Почувши якесь нове слово, попроси старшого пояснити тобі його сенс. А ще краще - заглянь у словник! І лише добре зрозумівши значення нового слова, починай його вживати. Тоді твоя мова поступово буде ставати багатшою і чистішою. Тобі легше буде висловлювати свої думки і ти станеш приємним співбесідником і за столом, і в житті.

Додаток 3

В рамках програми з попередження злочинності і боротьбі з безпритульністю пропоную провести з дітьми класну годину за участю інспектора в справах неповнолітніх на тему

«ПРОФІЛАКТИКА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ З УЧНЯМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ»

–Дітки, хто з вас знає, хто такі безпритульники?

–Вам коли-небудь доводилося їх бачити?

–Як ви думаєте, звідки беруться ці діти? Адже у них повинні бути тата і мами, бабусі і дідусі. Чому ж ці діти опинилися на вулиці?

–Виявляється, власні батьки можуть виявитися п'яницями, наркоманами, божевільними, карними злочинцями і безробітними.

–Хто такі наркомани? Божевільні? Карні злочинці?

І діти тікають з будинку від побоїв, знущання, голоду.

А бувають і такі випадки: батьки, які залишилися зовсім без грошей, продають квартиру першому зустрічному і з'їжджають в яку-небудь комунальну квартиру, а дитина, прийшовши зі школи, застає в квартирі зовсім інших людей або записку в дверях: «Поживи у сусідів».

Діти залишаються одні на вулиці. Поставте себе на їх місце. Що з ними може відбутися? Як ви думаєте?

Вони потрапляють зовсім в інший світ. Щоб вижити їм потрібно красти, грабувати, віднімати у своїх же.

Цих дітей важко відрізнити від звичайних дітей. Безпритульники великі модники: верхній одяг можуть міняти по кілька разів в тиждень, чого не скажеш про сорочки і земляного кольору майки. У погляді цих дітей щось особливе: загальмоване і рішуче одночасно. Ті, хто старцюють, вважають за краще одягатися жалісливо і не митися, останні погано-бідно за собою дивляться. Ходити з довгими нігтями вважається не зовсім пристойним, тому їх обкушують. Вони умиваються достатньо часто і іноді миють голову.

Улюблена їжа - «Снікерс», «Марс» морозиво і «Пепсі». На це їм грошей не шкода. Харчуватися вони вважають за краще поодинці, купувати продукти - в дальньому кіоску, щоб ніхто не міг сказати: «Звідки у нього так багато грошей?» Суп ці діти майже не їдять, не тому що не люблять, а тому що з ним багато метушні: у разі небезпеки з собою не понесеш.

Безпритульники дуже багато лаються. Голоси у них різкі і сиплі від нервів і простуд. За ними ж ніхто не дивиться, їх ніхто не лікує. Звуть вони один одного не по імені, не по кличках, а в основному: «Ей», «Ей ти», або просто – ніяк, тому що імена пам'ятають рідко. Якщо клички придумують, то по зовнішніх відмітних ознаках «Рудий», «Говстий».

Звідки ж гроші у безпритульників?

«Бутилочники» – основний їх дохід з виручки від зданих пляшок.

Злодюжки – обчищають кишені у п'яниць і сплячих, навідуються в камери схову на вокзалах.

Рекетири – у великих містах займаються здирством у місцевих торгуючих бабусь.

Грабіжники – грабують ровесників або п'яних, частіше групами, ніж поодинці.

Жебраки – цим займаються малюки від 6 до 10 років. Вони стоять з протягнутою рукою, а найрозумніші обзаводяться табличкою «У мене померли тато і мама».

Ось ви мене послухали, а зараз скажіть мені, коли ви підростете, у вас будуть діти, хотіли б ви, щоб ваші діти самі опинилися на вулиці нікому не потрібними? Звичайно, ні. А для цього ви маєте зробити все, щоб ваше життя склалося вдало, щоб ви не стали ні алкоголіками, ні наркоманами, ні карними злочинцями, ні безробітними.

Щоб добре заробляти собі на життя і зуміти забезпечити своїх дітей в майбутньому, що ви повинні для цього робити? Найголовніше, ви зараз повинні добре вчитися.

А зараз з вами проведе бесіду інспектор у справах неповнолітніх.

Після закінчення класної години я пропоную вам намалювати малюнок на тему «Моя сім'я в майбутньому».

Чи сподобалася вам класна година? Що нового ви для себе дізналися?

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алемаскін М.А. Виховна робота з підлітками. - М.: Знание, 1979.
2. Антонян Ю.М.; Злочинність серед жінок; М.: Росс.право; 1992
3. Антонян Ю.М. Соціальне середовище і формування особистості злочинця (несприятливі впливи на особистість у мікросередовищі). - М., 1975
4. Арзуманян С.Д. Мікросередовище і відхилення соціальної поведінки дітей та підлітків. - Єреван: Луйс, 1980.
5. Арсеньєва М.І., Єрмаков В.Д., Понкратов В.В. Кримінологічна характеристика вікових параметрів правової відповідальності неповнолітніх. // Неповнолітні: їх вікові особливості та проблеми правової відповідальності. - М., 1994.
6. Архипов В. Д. Підліток і закон. Куйбишев, 1984.
7. Астеміров З.А. Кримінальне покарання та відповідальність неповнолітніх. М, 1976.
8. Баженов В. Профілактична робота з неповнолітніми правопорушниками. - М., 1994.
9. Барило Т. С. Комісії у справах неповнолітніх. Київ, 1976.
10. Башкатов І.П. Соціально-психологічні методи вивчення особистості і груп неповнолітніх засуджених. - М., 1986
11. Башкатов І.П. Соціально-психологічні особливості розвитку криміногенних груп підлітків // Психологія і профілактика асоціальної поведінки неповнолітніх / Під ред. С.А. Белічевої. Тюмень: ТГУ, 1985. - С.15-26.
12. Белічева С.А. Парадокси превентивної теорії і практики // Психологічний журнал. - 1987. -Т.8 - № 6. - С.36-40.
13. Белічева С.А. Основи превентивної психології. - М., 1993.
14. Белкин А.С. Відхилення у поведінці школярів. Свердловськ, 1973.
15. Бестужев-Лада І.В. Фактори ризику. - М., 1989.
16. Богданова О.С. Роль моральних норм у поведінці молодших школярів. - «Советская педагогика», 1973.
17. Божович Л.Я. Особистість і її формування в дитячому віці. - М., 1968.
18. Большой юридический словарь / Под. ред. А.Я.Сухарева, В.Е.Крутских. - М.: ИНФРА-М, 2002. - 704 с.
19. Боротьба з груповими правопорушеннями неповнолітніх / Под ред. І.П. Лановенко. - Київ: Наук. Думка, 1981.
20. Боротьба із залученням неповнолітніх у злочинну діяльність. Київ, 1986.
21. Боротьба зі злочинністю на сучасному етапі. Барнаул, 1982. Букін В.Р. Науково-технологічний процес і психологія ведучого. - Л., 1973.
22. Буянов М.І. «Дитина з неблагополучної сім'ї». М. Просвещение, 1998.
23. Васильєв В.Л. Юридическая психология. - СПб.: Питер, 2001. - 640 с.
24. Вігх Й. Деякі питання попередження злочинності неповнолітніх.//Неповнолітні: їх вікові особливості та проблеми правової відповідальності: Сб. науч. Тр. / Отв. Ред. В.В. Панкратов. - М., 1992.
25. Ветров Н.І. Профілактика правопорушень серед молоді. - М., 1986.
26. Волков Б.С. Детерміністичних природа злочинної поведінки. - Каз., 1985.
27. Габіані А.А. «Про правові заходи з обмеження проституції та її соціально-небезпечні наслідки»; Соціалістична праця N 8; 1989.
28. Глозман Ж. М. Личность и нарушение общения. М. 1987 год.
29. Грищенко Л.А., Алмазов Б.Н. Побег из дома и бродяжничество. - Свердловск, 1988. - 164 с.
30. Данілін Е.М. Використання системи А.С. Макаренка в діяльності ВТК. - М., 1991.
31. Долгова А.І. Соціально-психологічні аспекти злочинності неповнолітніх - М., Юридична література, 1981.
32. Драгунова Г.О. Психологія підлітка. - М., 1987.

33. Жигарев Е.С. Кримінологічна характеристика неповнолітніх та організація їх правового виховання. - М., 1990.
34. Жилина Л. Н. Потребности, культура потребления и ценностные ориентации личности. М. 1988.
35. Змановская О.В. Девиантология – М.: Академия, 2003. – 288 с.
36. Зюбіна Л.М. Навчально-виховна робота з важкими учнями. - М., 1982.
37. Ігошев К.Є. Злочинність і відповідальність неповнолітніх: Соціально-психологічний нарис. - Свердловськ: Середньо-Уральськ. кн. изд-во, 1973.
38. Ігошев К.Є. Психологія злочинних проявів серед молоді. - М., 1982.
39. Ігошев К.Є., Шмаров І.В. Соціальні аспекти попередження правопорушень. –М.: Юрид. Літ., 1980.
40. Калинкина М.Ю. Почему нужно решать проблему беспризорности несовершеннолетних?// Психология.Пермь. – 2006. - №10. с 11-12
41. Калмикова З. Проблеми подолання неуспішності очима психолога. 1982.
42. Карелова Г. Нехай будуть щасливі діти Росії. // Российская газета, 1997, 23 жовтня.
43. Карпець І.І. Злочинне суспільство. - М., 1974.
44. Карпець І. В. Злочинність: ілюзії і реальність. М, 1992.
45. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. – М.: Академия, 1998. – 196 с.
46. Колесов Д.В. Попередження шкідливих звичок у школярів. - М.: Педагогіка, 1982.
47. Косолапов Р., Марков В. Свобода і відповідальність. М. Политиздат, 1979. Кочетов А.І., Верницький М.М. Робота з важкими дітьми. - М.: Просвещение, 1986.
48. Кримінологічні дослідження в світі. М, 1995.
49. Кримінологічні та кримінально-правові ідеї боротьби зі злочинністю. М, 1996. Кримінологічні проблеми профілактики правопорушень молоді. Київ 1986.
50. Кримінологія; Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Емінова.-М.: Юрист, 1995.
51. Кримінологія; М.; Видавництво МГУ, 1994.
52. Кримінологія. - М., 2000.
53. Крутецкий В.А. Психология навчання і виховання школярів. - М., 1976.
54. Кудрявцев В.Н., Миньковского Г.М., Сахаров А.Б. Поняття попередження злочинності. - М., 1989.
55. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. М, 1990.
56. Кудрявцев В.Н. Соціально-психологічна характеристика антигромадської поведінки - В кн.: Методологічні проблеми соціальної психології. - М., 1985.
57. Кузнецова Н. Ф. Ефективність кримінального закону і її значення в боротьбі зі злочинністю // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право. 1974. № 4.
58. Курбатова Т.М. Емоційно-поведінкові особливості неповнолітніх правопорушників: Автореф. Канд. Дисс. - Л., 1981.
59. Лейкін Н. С. Особистість злочинця і кримінальна відповідальність. Л, 1968.
60. Лікар А.К.; «Профілактика злочинів»; М.: Юрид.літ; 1972.
61. Макаренко А.С. Твори в 7 томах. - М., 1989.
62. Максимова Н Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. – К.: Перун, 1996. – 464 с.
63. Міллз Т.М. Про соціології малих груп. - Американська соціологія. - М., 1975.
64. Місяці В.В. Злочинність 20 століття. М, 1997.
65. Момов В. Людина, мораль, виховання (Теоретико-методологічні проблеми). - М., 1975.
66. Мясичев В.Н. Важкі діти в масовій школі. - Д., 1993.
67. Новоселова А.С. Специфіка виховної роботи з педагогічно запущеними підлітками. - Пермь: ПГПИ, 1982.

68. Моральне розвиток молодших школярів у процесі виховання. - М., 1987.
69. Овчарова Р.В. Практична психологія в початковій школі. - М., 1998.
70. Овчарова Р.В. Технології практичного психолога освіти. - М., 2000.
71. Правопорушення неповнолітніх та їх попередження. Казань. Видавництво Казанського Університету, 1993.
72. Раттер Майкл. Помощь трудным детям / Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО – Пресс, 1999. – 432 с.
73. Семенов В.Д. Педагогіка середовища. - Єкатеринбург, 1993.
74. Скиннер Б. Оперантное поведение // История зарубежной психологии. – М., 1986. – С.311-327.
75. Соціально-психологічні, соціально-педагогічні та індивідуально-особистісні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх / Под. Ред. В.Ф. Пирожкова и др. - М., 1980.
76. Сухомлинський В.А. Важкі долі. - М., «Знання», 1969.
77. Сухомлинський В.А. Народження громадянина. - М., 1979.
78. Сухомлинський В.А. Про виховання. - М., 1975.
79. Сухомлинський В.А. Вибрані твори в 5-ти томах. - Київ, 1975.
80. Тощенко Ж. Т. Соціологія. М. 1994.
81. Трубицин Е.М. Вікові особливості неповнолітніх та молодих правопорушників і визначення заходів впливу на них у деяких країнах Східної Європи. // Виховання школяра, 1998, № 2, С.47-48.
82. Углов Ф.Г; «З полону ілюзій»; М., 1986.
83. Хіжченко Л.С. Положення в класі молодших школярів з відхиленнями у поведінці: Психологічне вивчення важковиховуваних школярів і неповнолітніх правопорушників. - М., 1984.
84. Чегот Д. М. Брак, семья, закон. М. 1984
85. Чичановский А. А. Инстанция истины. Средства массовой информации и жизнь: возможности, поиск, ответственность. М. 1989 год.
86. Шляпочников А.С. Соціально-економічні передумови основи попередження злочинності.
87. Явчуновская Т.М.; «Кримінологічна характеристика жіночої злочинності»; Іваново; 1990.
88. Яковлев А.М. Злочинність і соціальна психологія. - М., 1986.
89. Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки – К.: ДЦССМ, 2003.
90. Державна доповідь про становище дітей в Україні: Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю.Г.Антіпкін, Л. В. Балім, Л. С. Волинець та ін.- К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000.
91. Доклад ЮНИСЕФ Независимой комиссии по гуманитарным вопросам.- ООН,Женева, 1990.
92. Робота з вуличними дітьми у м.Києві. Проект дослідження та розвитку, підтриманий Міністерством з міжнародного розвитку Великої Британії через програму “Партнерство у галузі охорони здоров’я та соціальної допомоги”.- К.: “АВЕГА”, 2003.
93. Табачник Д. Вирішення проблеми безпритульності - завдання пріоритетне// Соціальна політика. - 2003. -29 січня.
94. Указ Президента України “Про Державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003-2005 роки”.

Видання підготовлено до друку та віддруковано
редакційно-видавничим відділом ЧОПОПП
Зам. № 1039 Тираж 100 пр.
18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1